

İSLAM HUKUKUNDA VE OSMANLI UYGULAMASINDA ŞÛRA*

Dr. Nuran KOYUNCU*

ÖZET

Çalışmamızın amacı İslami bir ilke olan şûranın İslam hukukundaki anlamını ve Osmanlı uygulamasında nasıl bir yere sahip olduğunu ortaya koymaktır. Şûra, Kuran'ın çeşitli bölümlerinde bazen açıkça bazen zımnî olarak vurgulanmış ve Hz. Muhammed'in sünnetiyle açıklığa kavuşturulmuştur. Hz Muhammed ve sahabe döneminde titizlikle uygulanan bu ilkenin kurumsallaşma süreci Emevi ve Abbasiler döneminde sekteye uğramıştır.

İslam hukukundaki şûra, Osmanlı padişahlarının uymakla yükümlü hissettikleri ilkelerden biri olmuştur. Divan-ı Hümayun, danışmanın en yüksek düzeyde yapıldığı, sahip olduğu statü ve yüklendiği fonksiyonlarla Osmanlı devlet yönetimine damgasını vurmuş önemli bir organdır. Osmanlı Devletinde Divan-ı Hümayunun dışında İkinci Divanı, Cuma ve Çarşamba divanı gibi önemli kurullar şûranın izlerini taşımıştır. Örfî hukukun meşruluğunun sağlanması, padişahın seçimi ve azli, dış politika ve maliyeyle ilgili önemli kararlar bu kurullarda alınmıştır.

Osmanlı devletindeki kurul organlar bir bütün olarak değerlendirildiğinde salt şûra meclisi olmaktan ziyade bir karar organı niteliği taşıdıkları görülmektedir.

ANAHTAR KELİMELEER: Şûra, Müşavere, Şûra meclisi, Divan-ı Hümayun, Meşveret meclisleri.

SÛRA IN ISLAMIC LAW AND OTTOMAN PRACTICE

ABSTRACT

The aim of our working to indicate the meaning of Islamic principle şûra in Islamic law and which place it has in Ottoman theory. Şûra was sometimes emphasized in parts of Kur'an clearly or obscurely and it was described with Hz. Muhammed's Sunna. Şûra which was applied particularly in the period of Hz. Muhammed and his companions but it was discontinued in the period of Emevi and Abbasi.

* Bu çalışma S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde hazırlanan ve 30.06.2006 tarihinde savunulan "İslam Hukukunda ve Osmanlı Uygulamasında Şûra" konulu doktora tezinin özetidir.

* S.Ü. Hukuk Fakültesi Türk Hukuk Tarihi Araştırma Görevlisi

Sultans of the Ottoman applied Islamic principle şûra. Divan-ı Hümâyun is the most important place for council and it has highly statue for Empire. In Ottoman empire except Divan-ı Hümâyun like İkinci Divanı, Cuma, Çarşamba Divanı important councils bearad şûra. To legalize Custom law, Sultan's election and dethrone, foreign policy and connected with finance decisions were taked at this council.

It was seen that council organs are not only şûra council but they are decision organs.

KEY WORDS: Şûra, Consultation, Şûra council, Divan-ı Hümâyun, Consultation council.

GİRİŞ

İnsanoğlu toplumsal bir varlıktır. Yaratılışı gereği toplum halinde yaşayan insan, kendisinin üzerinde bir güç olarak kabul ettiği bir otoriteye daima sahip olagelmıştır. Ayrıca bütün toplumlarda otoritenin yanı sıra bir muhalefet cephesi var olmuştur. İnsanlığın ilerlemesini veya düşüşünü belirleyen faktörlerin başında; siyasî iktidarların, kendilerine itaat eden insanları yönlendirmeleri gelmektedir¹. İşte bu sosyal mücadele içerisinde insanların birbirleriyle müşaveresi ve ortak hareketleri daima gündemdedir. Şûra prensibi, sadece İslam kamu hukukunun yönetim ile ilgili bir ilkesi olmadığı gibi, İslam'a özgü bir kavram da değildir. Müslüman olmayanlar da birbirleriyle müşavere yoluna başvurabilirler².

İslam hukukunun aslı kaynağı Kur'an'daki bir kısım hukuki hükümler, genel hukuk prensipleri tarzında, hukuk kurallarının temelini oluşturur. Bu hükümler çerçeve (genel) şeklinde olduğu için diğer kaynaklar ışığında açıklanması ve yorumlanması gerekmektedir. Ayrıntısını düzenleme yetkisi, Hz. Peygamber, İslam hukukçuları veya devrin yasama organına verilen, İslam hukukunun temel taşı diyebileceğimiz bu prensiplerinden biri de şûra'dır³. Şûra prensibi Kur'an'da yer almış ancak esasları düzenlenmemiştir.

¹ Geniş bilgi için bkz. SÖNMEZ Abidin, Şûra ve Resûlullah'ın Müşaveresi, İstanbul, 1984, s. 17-19.

² NETTLER Ronald L; Islam, "Politics And Democracy: Mohamed Talbi and Islamic Modernism", The Political Qaterly, vol.71, no. 4, Malden 2000, s. 55.

³ GÜNENÇ Halil, "İslam, Şûranın Şeklini Zamana Bırakmıştır", İslami Yönetimin Temeli Şûra, İstanbul 1992, s. 142; FARUQI Muhammed Yusuf, "Legitimacy of Authority in Islam A study Of Early Modes Of Investiture", Hamdard Islamicus, vol. XIX, no. 3, Pakistan Autumn 1996, s. 14; FAHAD Obaidullah, "Some Reflections on Islamic Political Theory", Hamdard

İslami ilke şûranın Osmanlı hukuk sistemi üzerinde nasıl bir etki oluşturabileceği, İslam hukukunun bu devlet içerisinde ne kadar uygulama alanı bulduğu konusu ile yakından bağlantılıdır. Çalışmamızda üzerinde duracağımız üzere şûra, Osmanlı Devleti'nde önemli bir yer bulmuştur. Osmanlı padişahları bu ilkenin uygulanabilirliğini kanunname ve hatt-ı hümayunlarında açıkça yer vererek desteklemişlerdir. Osmanlı Devleti'nde oluşturulan kurul organlar şûra prensibinin izlerini taşımış kararlar bu ilkeye bağlı olarak alınmıştır.

Çalışmamızın temel amacı şûra prensibinin İslam hukukundaki anlamını ve Osmanlı uygulamasındaki yerini değerlendirmektir. Bu çerçevede öncelikle şûranın İslam hukukundaki anlamı ve esasları daha sonra ise bu ilkenin Osmanlı uygulamasındaki izleri araştırılmıştır.

I. KAVRAM OLARAK ŞÛRA

Şûra kelimesi, Batı dilinde “consultation” ve “information” kelimeleriyle ifade edilmektedir. Consultation, Grekçe “consultatus” kelimesinden gelir ve “danışma, müzakere ve istişare” anlamındadır. Bu kelime Latince'ye “consultatio” şeklinde girmiş, “danışma ve istişare” anlamını bu dilde de korumuştur⁴. Şûra, müşavere, meşveret, istişare; aynı kökten türemiş kelimelerdir⁵. **Şûra**, danışma, istişare, meşveret; **meşveret**, danışma, istişare, müşavere; **istişare**, bir görüş talebi, danışma anlamına gelmektedir⁶. Şûra, meşveret, istişare, danışıp işaret ve görüş almak anlamlarına geldiği gibi, kökleri; arı kovanından bal almak, rey vermek manalarında da kullanılır⁷. Toplanıp meşveret eden topluluk⁸ ya da üzerinde görüş alışverişinde bulunulan iş şûra olarak ifade edilmiştir⁹.

Islamicus, vol. XXII, no. 2, Pakistan April-June 1999, s. 7 vd. CİN Halil-AKYILMAZ Gül, Türk Hukuk Tarihi, Konya 2003, s. 59.

⁴ KOMİSYON, Collins Cobuild Learner's Dictionary, The University Of Birmingham, Londra 1996, s. 232.

⁵ Şûra ve meşveret ve istişare kelimeleri üzerinde yapılan tahlillerde birleşilen nokta bu üç kelimenin aynı anlamı ifade ettiğidir. AYDIN Ali Arslan, “İslam'da Şûranın Manası, Yeri ve Önemi”, İslami Yönetimin Temeli Şûra, s. 4 vd; DOĞAN Lütfi, “Şûra, Meşveret Nedir”, İslami Yönetimin Temeli Şûra, s. 62-63; ŞAHİNOĞLU M. Nazif, “Şûra'ya Bir Bakış”, İslami Yönetimin Temeli Şûra, s. 75.

⁶ AKYÜZ Vecdi, Kur'an'da Siyasi Kavramlar, İstanbul 1998, s. 95.

⁷ ASIM Efendi, Kamus Tercemesi, c. I-IV, İstanbul 1304, s. 452.

⁸ KÖSE Saffet, “İstişare”, ŞİA, c. III, İstanbul 1990, s. 230.

⁹ YAZIR Elmalılı Hamdi, Hak Dini Kur'an Dili, c. II, İstanbul 1992, s. 451-452.

Şûra kavramı, İslam hukukçuları tarafından farklı şekillerde tanımlanmıştır. Mesela, el-İsfehani “şûra”yı “karşılıklı görüş alışverişinde bulunulan iş” olarak tanımlamış; İbnü’l Arabî ise bu kavramı “bir meselede, alternatiflerden birini tercih etmek üzere fikir ortaya koyma ve arz etme işi”, bunun yanında diğer bir anlam olarak da “insanlar arasında ülfet sağlayan ve akıl için bir ölçü olan doğruya götüren sebep” olarak ifade etmiştir. Çağdaş İslam hukukçularından Abdurrahman Abdülhâlık’ın tanımı ise şöyledir: “karşılaşılan işlerde en doğruya ulaşmak için uzmanlık ve tecrübe sahibi kimselerin görüşlerinin sorulmasıdır”¹⁰. Bu tanımların ortak noktası, şûranın, danışma, görüş alma anlamına geldiğidir. Bir işi yaparken, ehline sormaya “şûra” veya “istişare” denir¹¹.

II. ESKİ HUKUK SİSTEMLERİNDE ŞÛRA

İktidarın etrafındaki topluluğa danışması ve fikir alması aslında her toplumda söz konusu olabilecek bir durumdur. Dolayısıyla şûranın danışma anlamından yola çıkıldığı ve sadece İslamî literatüre ait bir kavram olmadığı göz önünde bulundurulduğunda, bu müessesenin İslamî olmayan diğer devlet sistemlerinde de var olduğunu kabul edilebilir.

İslamiyet öncesi dönemde şûranın izlerine rastlayabildiğimiz medeniyetlerden biri Eski Mısır’dır. Bu toplumda özellikle Firavun döneminde devlet yönetiminde uygulanan yöntem konumuz açısından oldukça kayda değerdir. Mısır firavunların idaresi altında iken (MÖ. 3188–1700) firavun mutlak güçtür. Bununla birlikte bu dönemlerde firavuna, devlet yönetiminde yardımcı olan bir heyetin varlığı bilinmektedir¹². Firavun devlet yönetimi ile ilgili bir çok kararı karşılıklı konuşmalar ve fikir alışverişleri neticesinde bu heyet ile birlikte almıştır¹³.

Şûranın uygulama alanı bulduğu bir diğer uygarlık Eski Yunan’dır. Eski Yunan şehir devletçiklerinde danışma heyeti niteliğinde bir takım meclislerin oluşturulduğu tespit edilmektedir. Isparta şehir devletindeki “Koruysa” ve umumi halk meclisi olan “Apella”, iktidarı etkilemesi ve devlet yönetiminde

¹⁰ GÖKMENOĞLU H. Tekin, İslam’da Siyasi Bir Katılım Vasıtası Olarak Şûra, Konya 1997, (Doçentlik Tezi) s. 22–23; CEYLAN H. Hüseyin, “İstişare”, İslam, c. 2, sy. 13, Ankara 1994, s. 297.

¹¹ ASLANGÜL Halil, “İslamda Meşveret”, Sebilurreşad, c. VII, sy. 197, İstanbul 1955, s. 341.

¹² ÖZTÜRK Hamdullah Bayram, Kur’an’da İstişare, İstanbul 1996, s. 95–96; ŞAHİNOĞLU, s. 79.

¹³ Firavun döneminde gerçekleşen şûra uygulamalarının en çarpıcı örneği, Hz. Musa’nın tebliğlerine karşı nasıl hareket edilmesi gerektiği ile ilgili yapılan toplantıdır. Araf, 7/109–128; Mü’min, 40/29.

etkili olması açısından, şûranın izlerini taşımaktadır. “Senato, Beule ve Leklesia” ise Atina şehir devletindeki, halkın temsilini sağlayan, meclis niteliğindeki kurumlardır¹⁴. Anlaşılacağı üzere; Eski Yunan’da şûra kurumunun izlerine şehir devletçiklerinin oluşturmuş olduğu, sınırlı da olsa halkın temsilini sağlayan meclislerde rastlanılabilmektedir.

Eski Roma’da danışma müessesesini ve etkinliğini geçirdiği tarihsel dönemleri ayrı ayrı inceleyerek ele almak gerekir. Krallık döneminde halk meclisleri ancak kralın istediği zaman toplanabilen ve istediği konuda fikir alabildiği bir kurumdur. Yine bu dönemde istişari kararlar alan senato vardır. Kralın danışma kurulu niteliğindeki Roma senatosunun kararları, kral için bağlayıcı değildir. Dolayısıyla kralın senatonun almış olduğu kararlara uyma mecburiyeti yoktur. Fakat önemli konularda kralın senatonun fikrini alması adet haline gelmiştir. Senatonun, kral üzerinde manevi bir nüfuzu söz konusudur. Bunun sebebi senatonun toplumun ileri gelenlerinden oluşmasıdır. Kral mecbur olmamakla birlikte senatonun kararlarına genellikle uymuştur¹⁵. Cumhuriyet devrinde ise konsüller (bakanlar) zamanla önemli meselelerde karar vermeden önce senatonun fikrini sormayı adet edinmiş ve böylece senatonun konsüllere karşı nüfuzu artmıştır. Halk meclisi karşısında kan kaybeden senato, konsüllere karşı güç kazanmıştır. Bunda, üyelerinin nüfuzlu aileler, daha sonra önemli devlet memurları arasından seçilmiş olması ve görev sürelerinin konsüller gibi sınırlı olmaması etkili olmuştur¹⁶. İmparatorluk döneminde ise önce halk meclisleri daha sonra ise senatolar zayıflamıştır. Zamanla magistralar iyice güçlenmiş ve monarşik bir yönetime geçilmiştir. Yani bu son dönemde, meclislerin danışma fonksiyonları tamamen kaldırılmış ve egemen tek güç, imparator olmuştur¹⁷.

Arap toplumunda ise şûranın ilk izlerini “mele” kavramı üzerinde aramak daha doğrudur. “Mele” kelimesi o dönemde kabile şeyhini seçen “kabile nüfuzluları meclisini” ifade etmektedir. Bu meclise toplumun en seçkin kimseleri başkanlık etmiş ve önemli kararlar başkan ve üyeler arasında yapılan

¹⁴ OKANDAN R. Galip, Umumi Amme Hukuku, “İlk Zamanlar”, c. I, İstanbul 1946, s. 140; KUTUP Muhammed, Çağdaş Fikir Akımları, (çev: ERYAYSOY Beşir), İstanbul 1986, s. 285; GÖKMENOĞLU, s. 38–39.

¹⁵ “Bu meclis başlangıçta sadece kralın sorduklarına evet veya hayır şeklinde cevap vermek için toplanmıştır.” OĞUZOĞLU Hüseyin Cahit, Roma Hukuku, Ankara 1959, s. 17; AKINCI Şahin, Roma Hukuku, Konya 1999, s. 24.

¹⁶ OĞUZOĞLU, s. 23.

¹⁷ AKINCI, s. 43.

karşılıklı müşaverelerle alınmıştır¹⁸. İslamın doğuşundan hemen sonra İslam'a karşı çıkma ve Hz. Peygamber'e suikast düzenleme, "Hilfu'l-Fudûl tesisi" ve Kâbe'nin onarımı gibi bir takım önemli kararların meclis tarafından alındığı görülmektedir. Arap siyasi geleneğindeki "mele", belli bir dönemden sonra "Darü'n-Nedve" adıyla, toplanmaya başlamıştır¹⁹. Kureyş kabilesinin bir derneği, bir kulübü veya parlamentosu niteliğindeki bu meclise Mekke'nin kırk yaşını doldurmuş bütün fertleri katılabiliştir. Fakat bu yaşta olanların hepsinin haklarını kullanmadıkları ve kararların çoğunlukla kabilenin ileri gelenleriyle alındığı kaydedilmektedir²⁰. Dolayısıyla bu meclis esas itibarıyla bir asiller toplantısı olmuştur²¹. Genellikle akşamları yapılan bu toplantılarda kabileler arası meseleler, kamuyu ilgilendiren çeşitli ticaret işleri, savunma ve savaş hazırlıkları konuşulur, tartışılır ve kararlar alınır. Alınan karara her kabile ve her fert uymak zorundaydı²². Darü'n-Nedve, aynı zamanda inşasının tamamlandığı günden itibaren dışarıdan gelen heyetlerin kabul edilip ağırlandığı, bir bakıma kendisine resmiyet kazandırılmış çok önemli bir mekân da olmuştur²³. Araplar arasında şûranın izlerine aralarındaki savaşlara son vermek veya barış içerisinde yaşamak için yaptıkları bir takım anlaşmalarda da rastlanılmaktadır. Nitekim bu anlaşmalar onların bir araya gelmesi ve karşılıklı danışmalarıyla alınmış kararlardan oluşmuştur²⁴. Bu tür anlaşmaların en güzel

¹⁸ DURİ Abdülaziz, İlk Dönem İslam Tarihi-Bir Önsöz, (çev: YÜCESOY Hayrettin), İstanbul 1992, s. 93.

¹⁹ HAMİDULLAH Muhammed, İslam Müesseselerine Giriş, (çev: SIRMA İhsan Süreyya), İstanbul 1992, s. 45; FİĞLALİ E. Ruhi, "Darun-Nedve", TDVİA, c. 8, İstanbul 1993, s. 556; HAMİDULLAH, İslam Peygamberi, (çev: YAZGAN Mehmet), c. II, İstanbul 2004, s. 839.

²⁰ ÇAĞATAY Neşet, Başlangıçtan Abbasilere Kadar Arap Tarihi, Ankara 1993, s. 91.

²¹ GÜNALTAY M. Şemseddin, "İslamdan Önce Araplar Arasında Kadının Durumu, Aile ve Türlü Nikah İşleri", Belleten, c. 60, sy.15, Ankara 1951, s. 691-708.

²² İbn HİŞÂM Ebu Muhammed Abdülmelik, es-Siretu'n-Nebeviyye, (nşr. Mustafâ es-Sekkâ-İbrahim el Ebyari- Abdulhafız Şelebi), c. I, Beyrut, 1971, s. 125; YILDIZ Hakkı Dursun, Doğuştan Günümüze İslam Tarihi, c. I, İstanbul 1992, s. 132 vd; HAMİDULLAH, İslam Müesseselerine Giriş, s. 46.

²³ BELAZURİ Ahmed b. Yahya b. Cabir, Fütühu'l-Buldan, Kahire 1932, (çev: FAYDA Mustafa), Ankara 1987, s. 75; YILDIZ, c. I, s. 132 vd; HAMİDULLAH, İslam Müesseselerine Giriş, s. 46; ÇAĞATAY, Arap Tarihi, s. 20.

²⁴ BAKIRCI Selami, "Araplarda Kabile Yapısı", Akademik Araştırmalar Dergisi, yıl: 3, sy. 11, Kasım 2001-Ocak 2002, s. 136.

örneği, “Hılfu’l-Fudûl”dur²⁵. Arap cahiliye döneminde her kabilenin bir takım görevleri üstlenmiş olduğu görülmektedir. Bu tür görevlerden biri de “Meşveret”tir. Önemli işlerin konuşulup, karara bağlanacağı toplantıları düzenleme anlamına gelen meşveret, o dönemde bu gibi toplantıların yapıldığını ortaya koymaktadır²⁶. Verdiğimiz bilgiler de göstermektedir ki Arap cahiliye döneminde “şûra” bilinen ve önemli konularda karar alınacağı zaman uygulama alanı bulmuş olan bir kurumdur. Dolayısıyla Kur’an ile bildirilen şûranın değişik biçimlerdeki uygulamalarına Cahiliye döneminde de rastlanıldığı söylenebilir.

Eski Türklerde şûranın uygulanabilirliği ise hakanın devlet yönetiminde sahip olduğu siyasi konumu ile yakından bağlantılıdır. Eski Türklerde hakan siyasi ve idari yapının en tepesinde yer almış, yasama, yürütme ve yargı alanında güçlü yetkilerle donatılmıştır. Eski Türk devlet yönetimi ile ilgili önemli bilgiler edinilen Kutadgu Bilig’de hakanın temel görevinin adil bir yönetim izlemek ve adil davranmak olduğu vurgulanmıştır²⁷. Görevlerini yerine getirmeyen, töreden ayrılan hakan görevinden azledileceği belirtilmiştir²⁸. Tüm bunların ötesinde hakan devlet yönetiminde tek başına değildir ve danışması gereken bir bürokratik örgütü bulunmaktadır²⁹. Kutadgu Bilig’de vezirin taşınması gereken özellikler sayılmış ardından danışman ve başdanışmanlık üzerinde durulmuştur. Bu da o dönemde vezirden ayrı bir danışmanlık müessesesinin varlığını göstermektedir³⁰. Divanı-Lügati’t Türk’de yer alan,

²⁵ Hılfu’l-Fudûl; Mekke’nin bazı ileri gelen kişilerinin yapılan haksızlığa karşı aralarında birleşerek karşı çıkmaları ve zayıf kişileri korumalarıdır. Hılfu’l-Fudûl; erdemli kişilerin kötülüğe karşı mücadele edeceklerine yemin etmeleridir. YILDIZ, c. I, s. 130-131; İbn HİŞÂM, es-Siretu'n-Nebeviyye, c. I, s. 141-142; Ayrıca bkz. WATT W. Montgomery, Muhammed at Mecca, Edinburgh 1953, s. 12.

²⁶ İbn HİŞÂM, es-Siretu'n-Nebeviyye, c. I, s. 125; BAKIRCI, s. 140.

²⁷ YUSUF Has Hacip, Kutadgu Bilig, (çev: ARAT Reşit Rahmeti), Ankara 1988, s. 66; Eski Türk devletlerinde adalet anlayışı hakkında bkz. TUTAR Adem, “İslam Öncesi Türk Devlet Geleneğinde Adalet Anlayışı”, Türkler, c. 2, Ankara 2002, s. 868–873.

²⁸ CİN-AKYILMAZ, Hukuk Tarihi, s. 39.

²⁹ SOFUOĞLU Ebubekir, Osmanlı Devletinde Islahatlar ve I. Meşrutiyet, İstanbul 2004, s. 100; KAFESOĞLU, “Türk Milli Kültürü”, İA, s. 246-249.

³⁰ YUSUF Has Hacip, Kutadgu Bilig, (haz: ÇAĞBAYIR Yaşar), Ankara 2003, s. 101–122.

“Geniş elbise parçalanmaz, danışmakla gelen bilgi bozuk ve kötü çıkmaz” atasözü de hakanın danışma zorunluluğunu açıkça ortaya koymaktadır³¹.

Eski Türk devlet yönetiminde kurultay, toy, devlet meclisi, kengeş meclisi denilen toplantıların önemli bir yeri vardır. Meşveret meclisi vazifesi gören bu kurulda siyasi, askeri, ekonomik, sosyal ve kültürel konulardaki meselelerin görüşüldüğü, tartışıldığı ve karara bağlandığı görülmektedir³². Kurultayın Oğuz Türkçesindeki karşılığı, işlerde karşılıklı danışma, görüşme ve tedbir alma anlamına gelen “kengeş” kelimesidir³³. İlk olarak Mete Han zamanında toplandığı zannedilen bu meclisler, danışma geleneğinin eskiden beri Türk toplum yapısında yerleşik bir usul olduğunu göstermektedir³⁴. Kurultayın önemli fonksiyonlarından birisi hakanın belirlenmesinde ortaya çıkmaktadır. Kutadgu Bilig’de hükümdar olacak kişide akıllı, bilgili, iyi huylu, takva sahibi, anlayışlı, tok gözlü, cömert, hayâ sahibi özü sözü bir, ihtiyatlı, cesur olması gibi üstün vasıflar aranmıştır. Hükümdar ailesi içinden kimin bu özelliklere sahip olduğunu belirleyip, hakanı seçecek olan ise kurultaydır. Hatta bazı kaynaklara göre bu seçime kurultayın toplandığı yerdeki halk da katılabilmıştır³⁵. Kurultay Kağan’ın başkanlığında toplanmakla birlikte kağanın toplantıya katılmadığı zamanlarda “aygıcı” veya “üge” denilen vezir olarak nitelenebilecek şahısların

³¹ ÖGEL, *Türkler’de Devlet Anlayışı*, (13. Yüzyıl Sonlarına Kadar) Ankara 1982, s. 74; Kengeş kelimesi *Divan-ı Lügati’l Türk’de* şu şekilde geçmektedir: “Kengeşlik bilig artamas” yani danışıklı iş bozulmaz.” KAŞGARLI Mahmud, *Divanu Lügati’t Türk*, (çev: ATALAY Besim), Ankara 1985, s. 358.

³² AYDIN M. Akif, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul 2001, s. 13; SOFUOĞLU, s. 100; KAFESOĞLU, *Türk*, s. 246-249; CİN- AKYILMAZ, *Hukuk Tarihi*, s. 41.

³³ KAŞGARLI Mahmud, *Divanu Lügati’t Türk*, s. 301; “Oğuz Han Destanında, Oğuz, düzenlediği büyük Toy’a “il” ve “gün” (devlet sorumlularını ve halkı) davet etmiş, halk temsilcilerinin kendi aralarında “kengeş”likten (müzakereler yaptıktan) sonra katıldıkları Toy’da Oğuz’un başkanlığı kabul ve gelecekle ilgili kararlar tesbit olunarak sonuç başkan tarafından ilan edilmişti.” SOFUOĞLU, s. 99.

³⁴ İZGİ Ömer, “Hunlar, Göktürkler ve Uygurlarda Geleneksel Festival ve Eğlenceler”, *İÜTD*, sy. 31, İstanbul 1977, s. 30 vd; CEYLAN Ahmet, “Bir Danışma Kurumu Olarak Divan-ı Hümayun, İslamda Şûra ve Divan-ı Hümayun’un “Şûra Meclisi Niteliği, *Yeni Türkiye Osmanlı Özel Sayısı 1*, yıl 6, sy. 31 Ocak-Şubat 2000, s. 402; ÖGEL Bahaeddin, “Devlet Meclisi ve Kurultay”, *Türkler*, c. 2, Ankara 2002, s. 874; CİN-AKYILMAZ, *Hukuk Tarihi*, s. 40ç; KAFESOĞLU, *Türk*, s. 247.

³⁵ HASSAN Ümit, “Eski Türk Devletlerinde Halk-Yönetim İlişkileri”, 3. Milli Egemenlik Sempozyumu ve Paneli, no: 31, Ankara, 24.4.1997, s. 42.

nezaretinde de toplanabilmiştir³⁶. Bu toplantılara askeri ve idari yüksek görevliler, boy beyleri ve halkın ileri gelenleri katılabilmektedir. Ayrıca hükümdarların eşi olan hatunlar da bu toplantılarda hazır bulunmuşlardır. Buna göre kurultayın başlıca üyeleri devlet yönetiminde kağana yardımcı olan beyler zümresidir³⁷.

Kurultayda karşılıklı müzakerelerin yapıldığını gösteren örneklerden biri şu şekildedir: “Göktürklerin ünlü hükümdarı Bilge Kağan, ‘Türk illerindeki şehirlerin Çin’deki gibi surlarla çevrilmesi ve Budizm ile Taoizm’in yurtta yayılmasının teşvik edilmesi’ için kurultay toplamıştır. Bu teklife, “şehirin etrafının çevrilmesinin savunma açısından tehlikeli olacağı” gerekçesiyle Vezir Tonyukuk tarafından karşı çıkılmış ve neticede Bilge Kağanın teklifi kurultayda red edilmiştir³⁸. Görüldüğü üzere devlet işlerinin görüşüldüğü danışma, müzakere ve kontrol özelliğine sahip kurultayın verdiği kararlar zaman zaman hakanın iradesinden bile üstün sayılmıştır³⁹.

Sonuç olarak eski Türk devletlerinde şûra var olan ve bilinen bir kurumdur. Hunlardan itibaren hemen her Türk Devleti’nde adı, yapısı birbirinden farklı devlet işlerinin görüşüldüğü, danışma müzakere, denetim ve karar alma özelliğine sahip türlü kurullar oluşturulmuştur⁴⁰. Devlet teşkilatında hakandan hemen sonra gelen hatta kullandığı bazı yetkileriyle hakandan daha önemli bir yere sahip olduğu hissi veren bu kurullar, şûranın Eski Türk devlet

³⁶ KOCA Saim, “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı”, Türkler, c. 2, Ankara 2002, s. 832; AYDIN, Hukuk Tarihi, s. 14.

³⁷ ARSAL Sadri Maksudi, Türk Tarihi ve Hukuk, İstanbul 1947, s. 275; ÜÇÖK Coşkun-MUMCU Ahmet-BOZKURT Gülnihal, Türk Hukuk Tarihi, Ankara 1996, s. 26; Beyler zümresi ile ilgili olarak bkz. GÜLTEPE Necati, “İlk Türk Devletlerinde Bürokrasi”, Türkler, c. 2, Ankara 2002, s. 896–897; CİN Halil-AKGÜNDÜZ Ahmet, Türk Hukuk Tarihi, c. I, Konya 1989, s. 41; CİN-AKYILMAZ, Hukuk Tarihi, s. 41.

³⁸ KÖSEOĞLU Niyazi, Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler, İstanbul 1990, s. 38; NİYZAZİ Mehmet, Türk Devlet Felsefesi, İstanbul 1996, s. 91; GEZGİN Ali Galip, “Türk İslam Devletlerinde Şûra”, Türkler, c. 13, Ankara 2002, s. 203 vd.

³⁹ GÖKALP Ziya, Türk Medeniyeti Tarihi, c. II, İstanbul 1974, s. 208 vd.

⁴⁰ Oğuzlarda, devlet işleri “Tirnek” (dernek)lerde görüşülürdü. Tuna Bulgar Devleti’nde bir “millet meclisi” vardı. Kıpçak Başbuğu Kutlu Aslan siyasi mücadele vererek “Devlet istişare meclisi” kurdurup yönetime meşruti bir tarz getirmişti. Peçeneklerin de, kendi lisanlarında “komenton” adını verdikleri bir çeşit danışma/devlet meclisine sahip oldukları bilinmektedir. CEYLAN, Divan-ı Hümayun, s. 402; KÖSEOĞLU, s. 38; KAFESOĞLU, Türk, s. 247; ARSAL, Türk Tarihi, s. 289; ÖGEL, Türkler’de Devlet, s. 80; SOFUOĞLU, s. 99.

yönetiminde uygulama alanı bulduğunu gösteren en önemli kanıtlardır⁴¹.

III. İSLAM HUKUKUNDA ŞÛRANIN KAYNAKLARI

İslam hukukunda bir müessesenin varlığını ispat için en geçerli yol o müessesenin dayandığı kaynakları ortaya koymaktır. Genel olarak İslam hukuku, esaslarını dört büyük kaynak olarak kabul ettiğimiz Kur'an, sünnet, icma ve kıyas'ta bulur⁴². Dolayısıyla İslamî bir ilke olarak şûranın dayandığı esaslar da genel olarak saydığımız bu dört kaynaktır.

A. KUR'AN-I KERİM'DE ŞÛRA

“Devlet yönetiminde meselelerin ayrıntılı bir biçimde müzakere edilmesi”, “karşılıklı fikir alışverişlerinde bulunulması” gibi ifadelerle formülleşen şûra, Kur'an'ın çeşitli bölümlerinde bazen açıkça bazen zımnî olarak vurgulanmıştır⁴³. Bu genel prensibin somut hukuk normuna dönüştürülmesi, başta sünnet olmak üzere diğer kaynaklara bırakılmıştır⁴⁴. Kur'an'da, “... Onları affet, bağışlanmaları için dua et; (Yapacağın) iş (ler) hakkında onlara danış, karar verince de Allah'a dayan; çünkü Allah kendisine dayanıp güvenenleri sever⁴⁵” ayeti ile Hz. Peygamber'e ashabına danışması emredilmektedir. Yine Kur'an'da “...Onların işleri, aralarında danışma (şûra) iledir...⁴⁶”, buyrulurken şûranın önemi ve istişare yapan müminlerin üstün niteliği işaret edilmiştir⁴⁷. Kur'an, ayrıca Allah ile melekleri arasında geçen müşavereyi,

⁴¹ CEYLAN Ayhan, *Parlamentoya Uzanan Süreçte Türk Kamu Hukukunda Danışma*, Türkler, c. 13, Ankara 2002, s. 587.

⁴² MUMISA Michael, *Islamic Law Theory&Interpretation*, USA 2002, s. 34.

⁴³ BABİLLİ Mahmud, *eş-Şûra fi'l-İslam*, (çev: ARMAĞAN Nihat-ÇOBANBEYLİ Kemal), İstanbul 1972, s. 5; KARAMAN Hayrettin, *Mukayeseli İslam Hukuku*, c. 1, İstanbul 1986, s. 101; AKYÜZ, *Siyasi Kavramlar*, s. 95.

⁴⁴ AYDIN, *Hukuk Tarihi*, s. 32.

⁴⁵ Âlü-İmran 3/159.

⁴⁶ Şûra 42/38.

⁴⁷ Şûra ile ilgili ayet genel, esnek ve yumuşak bir ifade tarzına sahiptir. Bu durum, şûranın, her zamanda, her mekânda ve her toplumda uygulanmaya elverişli olmasına bağlanmıştır. PANTÛL M. Yalçın, *Türk Parlamento Hukukunda İkinci Meclisler*, Ankara 1982, s. 5; ATEŞ Süleyman, *Kur'an Ansiklopedisi*, c. 19, İstanbul 1997, s. 426; İslam hukukçuları şûra ile ilgili bu iki ayetin inîş sebepleri ve hikmetleri üzerinde durmuşlar ve tefsirlerini yapmışlardır. Elmalılı Hamdi Yazır Şûra 38 ayetini şöyle açıklar: “İşleri, buyrukları zorbalıkla değil, aralarında danışkla, görüşlerine başvurma iledir. Kendi işlerine kendileri sahiptir, başkalarının elinde esir değil, aralarında dayanışmasız, toplumsuz,

insanlığa örnek olarak sunmaktadır. Allah, üstün emredici olarak şûra etmeye muhtaç olmadığı halde Hz. Âdem'i yaratmayı düşündüğü zaman yeni bir varlık yaratacağını ve onu yeryüzünde halife kılacağını meleklerle meşvereti andırır bir tarzda açarak, şûrayı bizzat uygulamaktadır⁴⁸. Kur'an'da, "Eğer bilmiyorsanız bilenlere sorun"⁴⁹ ayetine yer verilerek, bilinmeyenlerin âlimlere sorulması gerekliliği ifade edilmiştir. Kur'an'da ayrıca iki ayette ailevi konular ile ilgili istişareye yer verilmiştir⁵⁰. Birincisinde çocuklarla ilgili işleri karşılıklı rıza ortamında danışma yoluyla kararlaştırma yolu gösterilmiştir. İkincisinde ise boşanmış eşlerin süt emen çocuklarının ihtiyaçlarını karşılamak için birbirlerine kolaylık göstermeleri ve makul teklifler ileri sürerek, teklifler eğer ciddi mağduriyet yaratmayacaksa kabul etmeleri istenmiştir. Yine Kur'an'da Hz. Peygamberin mesajlarını kabul etmeyen inkârcıların küfürde bir birlik oluşturarak İslamiyet'i engellemek için istişare yöntemini belirledikleri belirtilmiştir⁵¹. Görüldüğü üzere şûra prensibine İslamın temel kaynağı Kur'an'da büyük bir önem verilmiş ve yönetimin temel esası olarak belirlenmiştir.

B. SÜNNET'DE ŞÛRA

Hz. Peygamber, gerek özel işlerinde gerekse toplumsal işlerde müşavere yolunu seçerek danışmanın önemini hem bizzat uygulayarak hem de tavsiye ederek vurgulamıştır⁵². O'nun hayatında, ashabıyla müşavere ettiğini

darmadağınık ayrı da değil, toplanıp sözü bir etmesini bilirler. Birbirlerinin görüşlerine başvurmalarının şekli de görüş ileri sürmek yeteneği olan, toplumun görüşlerini temsil edebilecek içtihad sahibi "hall-ü akd" (meseleleri düşünüp çözüme bağlayacak) erbabının toplanıp müzakere etmesiyledir", YAZIR, c. VII, s. 30.

⁴⁸ Bakara, 2/30-32.

⁴⁹ Nahl, 16/ 43; Enbiya, 21/ 7.

⁵⁰ Talak, 65/6; Bakara, 2/233.

⁵¹ Araf, 7/16-17; Müddessir, 74/11-25; Ali İmran, 3/72-73; Enfal, 8/30; Yusuf, 12/8-16; Fussilet, 41/26.

⁵² BİLMEN Ömer Nasuhi, Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meali Alisi ve Tefsiri, c. I, İstanbul (tsz), s. 484; İbn KESİR, Muhtasar Kur'an-ı Kerim Tefsiri, (çev: Tercüme Heyeti), c. I, İstanbul 1990, s. 338; AHMED Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, (sad: GÜNDAY Dünder), c. 1, İstanbul 1994, s. 50; HAVVA Said, el-Esas Fi't- Tefsir, (çev: ERYAYSOY M. Beşir), c. 2, İstanbul 1989, s. 50; BURSEVİ İsmail Hakkı, Ruh'ul-Beyan Tefsiri, (çev: tercüme heyeti), c. 2, İstanbul 1995, s. 108.

gösteren pek çok örnek bulunmaktadır⁵³. Hz. Peygamberin şûra uygulamalarından biri “İfk hadisesi”nde ortaya çıkmıştır. Bu olayda Hz. Peygamber eşi Hz. Aişe’yi boşayıp boşamama konusunda Hz. Ali ve Hz. Üsâme ile müşaverede bulunmuştur. İfk hadisesinde Hz. Peygamberin özel hayatı ile ilgili bir konuda ashabından iki kişiyle fikir alışverişinde bulunması söz konusudur⁵⁴. İnsanları namaza çağırarak için nasıl bir usul takip edileceği ashabın istişaresine sunulmuş ve sonunda ashabdan Abdullah b. Zeyd’in rüyasına uygun davet şekli (ezan okuması) kabul edilmiştir. Burada ise Hz. Peygamber toplumu ilgilendiren bir konuda istişarede bulunmuştur⁵⁵. Hz. Peygamberin şûra uygulamalarından bir diğeri, Hicretin ikinci yılında Bedir savaşının dört ayrı evresinde gerçekleşmiştir⁵⁶. Yine Hz. Peygamber Uhud savaşı öncesinde Medine içerisinde bekleyip bir savunma savaşı yapılması ya da Medine dışına çıkılarak bir çarpışma içine girilmesi konusunda ashabıyla

⁵³ ed-DEMİCİ Süleyman, İslamda Devlet Başkanlığı, (çev: CÜCÜK İbrahim), İstanbul 1996, s. 384-385; HAMİDULLAH, İslam Peygamberi, c. II, s. 944; GÖKMENOĞLU, s. 75-77.

⁵⁴ eZ-ZEBİDİ Zeynüddin Ahmed b. Ahmed b. Abdi'l Latif, Tecrid-i Sarih (Sahih-i Buhari Tercemesi), c. VII, (çev: MİRAS Kamil), Ankara 1978, s. 73 vd. (1151 no'lu hadis); ERSÖZ İsmet, “Kur'an'da İfk Olayı”, Diyanet Dergisi, c. 24, sy. 1, Ankara 1988, s. 47 vd; İbn KAYYİM el-Cevziyye, Zâdu'l- Mead, (çev: ÖZEN Şükrü-ÖZDEMİR Ahmet-ERKEKLİ Mustafa), c. 3, İstanbul 1989, s. 298 vd; İbn KESİR, c. I, s. 339.

⁵⁵ “Mimber yapılması konusunda da istişare edilmiş ve bu teklif, şûra neticesinde kabul edilmiştir”, BUHARİ Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail, el Camiu's-Sahih, İstanbul 1992, Ezan 1; KARAMAN Hayrettin, İslam Hukukunda İctihad, Ankara 1975, s. 44; KANDEHLEVİ Muhammed Yusuf, Hayatü's Sahabe, (çev: GÜLLE Sıtkı), c. 46, İstanbul 1996, s. 3; BİLMEN, Meal, c. 1, s. 484.

⁵⁶ Birinci evre savaş başlamadan önce ikinci evre ise Medine'ye yaklaşan Ebu Süfyan kafilesine Kureyşlilerin takviye kuvvet gönderdiği öğrenildiği zaman gerçekleşmiştir. Bu aşamada düşman kafilesine karşı kuvvet hazırlanıp hazırlanmaması hususu kararlaştırılmıştır. Bedir savaşının başladığı gün üçüncü evre gerçekleşmiştir. Bu aşamada Hz. Peygamber, ashabının mevzinin değiştirilmesiyle ilgili teklifini doğru bulmuş ve ona göre hareket etme kararı alınmıştır. Dördüncüsünde, savaştan sonra alınan esirlerin ne yapılacağı kararlaştırılmıştır. BUHARİ, Sahih-i Buhari, (çev: Konyalı Mehmed Vehbi), c. 4, İstanbul 1966, s. 15 vd; HAMİDULLAH, Hz. Peygamberin Savaşları, (çev: TUĞ Salih), İstanbul 1991, s. 48; İbn İSHAK, Es-Sire, Tah: HAMİDULLAH, (çev: ÖZEL Sezai), İstanbul 1988, s. 364; İbn KAYYİM, c. 3, s. 215-217; HAMİDULLAH, İslam Peygamberi, c. I, s. 232; KARAMAN, İctihad, s. 44; GÖKMENOĞLU, s. 75-77.

müşaverede bulunmuştur⁵⁷. Hendek savaşı öncesinde ise şehrin savunulması için hendek kazılması fikri Hz. Peygamber tarafından kabul edilerek uygulanmıştır⁵⁸. Hz. Peygamberin şûra ile ilgili uygulamalarına Hudeybiye Musalahası'nda ve Taif kuşatmasında da görmek mümkündür. Taif kuşatmasında savaşa devam edilip edilmemesi konusu Hz. Peygamber ve ashâbı arasında istişare edilmiş, savaşa devam edilmesinin müslümanlara oldukça büyük zararlar verebileceği kısa sürede anlaşılınca kuşatmanın kaldırılması kararı verilmiştir⁵⁹. Medine'ye Hicret kararının alınması da bir başka müşavere örneğidir⁶⁰. Hz. Peygamber Cuma hutbelerini okuduğu mescide minber yapılması konusunu da ashâbı ile istişare etmiş ve neticede yapılması kararı alınmıştır⁶¹.

Hz. Peygamberin fiili uygulamalarının yanı sıra şûrayı öngören ve müslümanlara bu konuda tavsiye ve teşvikte bulunan birçok sözü güvenilir

⁵⁷ “Hicretin 3. yılının Şevval ayında Ebu Sufyan ordusunun Uhud Dağına yakın bir yerde konaklaması üzerine Resulullah (s.a), ashâbıyla, onlara karşı mı çıkalım yoksa Medine'de mi kalalım? diye istişare etti. Kendi görüşü Medine'den çıkmayıp orada savunma durumu alınması, şayet Medineye girerlerse onlarla, Müslüman erkeklerin sokak başlarında, kadınların ise damların üstünde savaşması şeklindeydi. Bu görüşe Abdullah b. Übey katıldı. Fakat Bedir savaşına katılmayan sahabenin önde gelenlerinden bir grup, Hz. Peygamber'e (s.a), şehrin dışına çıkma yönünde görüş belirttiler ve bu konuda ısrar ettiler. O da kalktı, evine girdi. Zırhını giyip yanlarına çıktı. Medine dışına çıkalım diyenlerin azmi kırıldı ve: 'Resulullah'ı (s.a) çıkmaya zorladık' dediler ve Resulullah'a: 'Ey Allah'ın Rasülü, Medine'de kalmak istiyorsan, öyle yap!' dediler. Fakat Resulullah (s.a): 'Bir Peygamber, zırhını giydiğinde Allah kendisiyle düşmanları arasında hükmünü verinceye kadar çıkarmaması gerekir' buyurdu.” İbn KAYYİM, c. 3, s. 239 vd; ATEŞ Süleyman, Tefsir, c. 2, İstanbul 1997, s. 125-126; KANDEHLEVİ, c. 1, s. 362-366; İbn KESİR, c. I, s. 339.

⁵⁸ “Allah Rasülü (s.a) müşriklerin gelmekte olduğunu işitince sahabe ile istişare etti. Selman-ı Fârisi, Resulullah'a (s.a) düşmanla Medine arasına hendek kazılmasını teklif etti. Allah Rasülü (s.a.) de bu işin yerine getirilmesini emretti.” İbn KAYYİM, c. 3, s. 310; HAMİDULLAH, İslam'a Giriş, (çev: AYDIN Cemal), Ankara 1996, s. 17; HAMİDULLAH, Hz. Peygamberin Savaşları, s. 108-109; HAMİDULLAH, İslam Peygamberi, c. I, s. 246; İbn KESİR, c. I, s. 339.

⁵⁹ BUHARİ, Sahih-i Buhari, c. 4, s. 32/46; HAMİDULLAH, Hz. Peygamberin Savaşları, s. 171; GÖKMENOĞLU, s. 75-77; İbn KAYYİM, c. 3, s. 329 vd.

⁶⁰ HAMİDULLAH, İslam Peygamberi, c. I, s. 157-158.

⁶¹ ASLAN Recep, Hz. Peygamber'in (SAV) İstişareleri, Bursa 1996, s. 36.

rivayetler halinde meşhur hadis mecmuaları aracılığıyla bizlere kadar ulaşmıştır⁶². Hz. Peygamber hadislerinde “Müsteşar (fikrine başvurulana) kendisine güvenilen kimsedir” diyerek danışılacak kimsenin özelliğini ortaya koymaktadır⁶³. Hadislerde ayrıca müşaverede doğru görüş beyanının önemi ve danışılan kimsenin güvenilir olması gerekliliği vurgulanmıştır⁶⁴. Hz. Peygamberin şûrayı öngören hadislerinin yanı sıra kendisi dışında gerçekleşen şûra uygulamalarını susarak onayladığı yani zımmen kabul ettiği örnekler de bulunmaktadır⁶⁵.

⁶² “Hz. Peygamber “Allah’a imandan sonra aklın başı, insanlar tarafından sevmek ve meşveretten müstağni kalmamaktır. Muhakkak ki dünyada maruf ehli olanlar ahirette de maruf ehlidir, dünyada münker ehli olanlar ahirette de münker ehlidir” buyurmuştur. Ebu Bekir Ahmed b. Hüseyin, Şüabü’l-İman, c. VII, Hadis No: 9054; “Ali (r.a.)dan nakledilen bir hadiste Hz. Ali: ‘senden sonra hakkında Kur’an inmemiş ve senden de bir şey duymadığımız bir iş başımıza gelirse’, dediğinde Allah Resulu : ‘Ümmetimden abidleri o iş için toplayın, aranızda şûra yapın, bir tek görüşle hükmetmeyin’ buyrulmuştur. Ebu’l Fadl Şihabuddin Seyyid Mahmut el-Âlûsi el-Bağdadi, Tefsiru Ruhü’l-Maani, c. XXV, Beyrut (tsz), s. 46; SUYUTÎ Abdurrahman Celalüddin, ed-Darrü’l-Mensur fit’-Tefsiri’l-Me’sur, c. X, Beyrut 1983, s. 6; Hz. Peygamber, Hz. Ebu Bekir ve Ömer’e: “İkiniz bir meşverette ittifak iseniz, ben size muhalefet etmem” buyurmuştur. AHMED b. Hanbel Muhammed eş-Şeybani, el-Müsned, c. IV, İstanbul 1992, s. 227; “Sizden birisi kardeşi ile istişare ederse, (fikir sorulan) ona görüş bildirsin” buyurarak istişarede bulunmanın müminler için ne denli önemli olduğunu ortaya koymuştur. İbn Mace Ebu Abdillah Muhammed b. Yezid, es-Sünen, (tah: ABDÜLBAKÎ Muhammed Fuad), İstanbul 1992, Edep 37; Bir başka hadisinde ise “Emirleriniz hayırlılarınız, zenginleriniz cömertleriniz olduğu zaman, işleriniz de aranızda şûra ile olduğu zaman sizin için yerin üstü altından daha hayırlıdır”, buyurmuştur. TİRMİZİ Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sevr, Sünenü’t Tirmizi, İstanbul 1992, (tah. ve thrc. ABDÜLBAKÎ Muhammed Fuad), Fiten 78; “İstihare eden kaybetmez, istişare eden pişman olmaz, iktisat eden de muhtaç olmaz” buyrulmuştur. el-HEYSEMÎ Nureddin Ali b. Ebu Bekir, Mecmau’z-Zevaid ve Menbau’l-Fevaid, Beyrut 1967, c. VIII, s. 96.

⁶³ Ebu Davud, Edep 114; Tirmizi, Zühd 39; Tirmizi, Edep 57; İbn Mace, Edep 37.

⁶⁴ “Doğrunun başka olduğunu bildiği halde kendisi ile istişare eden kardeşine yanlış fikir veren kimse ona ihanet etmiştir”. EBU DAVUD Süleyman b. Eş’as es-Sicistani, Sünen, İstanbul 1992, İlim 8; AZİMABADİ Ebu Tayyib Muhammed Şemsu’l-Hakk, Avnu’l-Mabud Şerhu Süneni Ebi Davud, (tah. Abdurrahman Muhammed Osman), Daru’l Fikr, c. XIV, Beyrut 1979, s. 36.

⁶⁵ Ebu Hüreyre rivayet ettiği bir haberde “Bizler Resulullahın huzurunda bazı meseleler hakkında birbirimizle tartışıyorduk” ifadesini kullanmaktadır. el-

C. ŞÛRANIN KAYNAĞI OLARAK İCMA VE KIYAS

İslam hukukunun temel prensiplerinden olan şûra ile aslî kaynağı olan icma arasında yakın bir bağlantısı söz konusudur. Şûra, fikirlerin hangisinin kuvvetli veya zayıf olduğunun tartışmalar yoluyla ortaya konulmasıdır. Tartışma ve karşılıklı fikir alışverişi neticesinde doğru ile yanlış görüşler açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. İcma ise, belli bir konuda İslam bilginlerinin görüş birliğine varmalarıdır. Şûra'daki kuvvetli görüşlerin bütün görüş sahiplerince kabullenilmesi icma ile şûra arasında ciddi bir benzerlik oluşturmaktadır. Esasında icma, âlimler arasındaki tartışma sonucunda meydana gelen bir görüş birliğidir⁶⁶. Hz. Peygamber ile sahabenin yaptığı müşavere neticesinde alınan kararlar icmanın en açık örnekleridir. Dört halife döneminde de icma müessesesi hiç aksamaya uğratılmadan devam ettirilmeye çalışılmış, başta halifelerin seçimi olmak üzere birçok meselenin çözümünde şûra geleneğine bağlı kalınmıştır. Bu dönemin en önemli özelliği devlet işlerinin danışıldığı devamlı bir icma heyetinin oluşturulmuş olmasıdır. Bu heyet, daha sonraki dönemlerde şûra heyetinin temelini oluşturacaktır. Bilhassa Hz. Ömer dönemi, icma heyetinin müesseseseleşerek şûra kurulu halini alması bakımından son derece önemlidir⁶⁷.

İslami ilke şûranın bir diğer kaynağı kıyastır. İfade ettiğimiz üzere şûra genel bir prensiptir ve ana kaynaklarda ayrıntılı olarak düzenlenmemiştir. Dolayısıyla Kur'an'da ve Hz. Peygamber'in sünnetinde devlet yönetimi ile ilgili yer alan düzenlemeler kıyas edilerek şûra ilkesine uygulanabilir⁶⁸.

IV. ŞÛRA MECLİSİ

Şûra meclisinin oluşum biçimi ve özellikleri konusunda Kur'an ve sünnet kesin bir yargıya varmamış ve toplumsal gelişmelere, zaman ve sosyal ortama göre davranılmasını istemiştir. Dolayısıyla şûra heyetinin oluşumu

KETTANI Abdülhayy, Nizamu'l Hükümetin-Nebeviyye, el- Müsemma: et-Teratibu'l-İdariyye, Beyrut (tsz), c. II, s. 329; ASLANGÜL Halil, "İslamda Meşveret", Sebilurreşad, c. VII, sy. 197, İstanbul 1955, s. 341; LEWIS Bernard, "Meşveret", İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi, sy. 12, İstanbul 1981-82, s. 775-776; CEYLAN H. Hüseyin, s. 297; BİLMEN, Meal, c. 1, s. 485-486.

⁶⁶ AYHAN Sinan, "Şûraya Yeni Bir Bakış", İslami Yönetimin Temeli Şûra, s. 58-59.

⁶⁷ SÖNMEZ Abidin, Şûra ve Resûlullah'ın Müşaveresi, İstanbul, 1984, s. 15; TANRIVERDİ Hasan, "İslam Hukukundaki "İcma" İle Modern Hukuktaki "İctihadı Birleştirme Kararı" Arasında Bir Mukayese", Kamu Hukuku Arşivi, Mart 2004, s. 137 vd; AKYÜZ, Siyasi Kavramlar, s. 95-96; DOĞAN, Şûra, s. 67; KANDEHLEVİ, c. 4, s. 99.

⁶⁸ CİN-AKYILMAZ, Hukuk Tarihi, s. 64; AYDIN, Hukuk Tarihi, s. 38.

sosyal ve modern gelişmelere bağlı olarak farklılaşabilir⁶⁹. Şûranın müslümanlara bir görev olarak yüklenmesi fakat şeklinin kesin olarak belirlenmemesi, şûranın bir meclis olarak oluşumuna engel değildir. Bu hükmün yerine getirilmesinin, insanların bir araya gelmesini sağlayacak bir meclisin oluşumunu da gerekli kıldığı kabul edilmektedir. Şûra meclisinin oluşumu ve özellikleri noktasında rehber edilecek temel kaynaklar ise Kur'an, sünnet ve sahabenin uygulamalarıdır⁷⁰.

A. ÜYELERİ

Şûra ile ilgili ayetlerden şûrayı yapacak olan kimselerin müslümanlar olduğu anlaşılmaktadır. Ayette şûranın, ayırım yapılmaksızın bütün müslümanların özelliği olduğu vurgulanmaktadır⁷¹. Toplumla ilgili bir konuda fikrini beyan etmek her mü'minin hakkıdır⁷². Uygulamaya bakıldığında ise müslüman olmayanlar ile de müşavere edildiği görülmektedir. Hz. Peygamber ve dört halifenin müşavere ettiği kişiler ve daha sonra onların yerini tutanlar için kaynaklarda "ehlü's şûra" ve "ehlü'l hall ve'l akd" tabirleri kullanılmıştır⁷³. Şûra meclisi üyelerinin sayısı konusunda Kur'an, sünnet ve ilk uygulama açık bir kural ortaya koymamıştır. Bununla birlikte şûra meclisinin sadece belli bir

⁶⁹ "Şûra İslam'da hükmün istinad ettiği asıllardan biridir. İslamda tahdid ve tanzim edilmiş bir şûra nizamı yoktur. Bunun tatbikatı tamamen zaman ve mekân icaplarına terkedilmiştir." KUTUB, İslamda Sosyal Adalet, (çev: TUNAGÜR Yaşar-MANSUR Adnan), İstanbul 1968, s. 134; MEVDUDÎ, İslam'da Hükümet, (çev: GENCELİ Ali), Ankara (tsz), s. 491-492; Şafi ve Maliki mezhepleri biçimin önemsiz olduğunu ama halkın rızasının şart olduğunu belirtir. Ebu ZEHRA Muhammed, İslam'da Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi, (çev: FIĞLALI Ethem Ruhi- ESKİCİOĞLU Osman), İstanbul 1970, s. 123; SHOIL Muhammad, Administrative & Cultural History Of Islam, Lahore 1992, s. 41; AYDIN, Şûra, s. 25-26; ŞAHİNOĞLU, s. 97; GÜNENÇ, s. 145.

⁷⁰ AL-MUNİFİ Abdullah Abdülaziz, Islamic Constitutional Theory, Virginia 1973, s. 371-372.

⁷¹ Ali imran sûresinin 159. ayetinde hitap edilenin kim olduğu konusunda tartışmalar söz konusudur. Bir görüşe göre muhatap Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'dir. Diğer görüş ise Uhud Savaşından kaçan müminler olduğunu savunmaktadır. Şûra edilecek kimselerin seçimi konusunda bize yol gösterebilecek en önemli kanıt Hz. Peygamberin uygulamalarıdır. BİLMEN, Meal, c. 1, s. 485-486.

⁷² AL-KHATİB Numan Ahmed, "Islamic Thought and Political Parties", Islam Today, Jordan April 1986, s. 13, SHOIL, s. 12.

⁷³ CANAN İbrahim, Hadis Ansiklopedisi (Kütüb-i Sitte), c. XVI, Ankara 1992, s. 48; KARAMAN, İslam Hukuku, c. 1, s. 103; ŞAHİNOĞLU, s. 97-98.

zümrenin katılımıyla oluşan bir kurul olmadığı anlaşılmaktadır⁷⁴. Hz Peygamber döneminde oluşturulan meclis Hülafa-i Raşidin devrinde de müşavere meclisi olarak devam etmiştir. Raşid halifelerin şûra heyeti, Hz. Peygamberin Medine‘de bulunan ashabının ileri gelenlerinden oluşmuştur. Daha sonra bu meclise güvenilir yeni üyeler katılmıştır. Aynı zamanda vilayetlerde valilerin şûra ettikleri bir meclisleri de bulunmuştur. Daha sonraki yüzyıllarda ise toprakların genişlemesi ve müslümanların sayısının çoğalması sonucunda şûra kurulunun üyelerinin belirlenmesi için bir yol bulunamamış, farklı görüşler ortaya atılmıştır. Bir kısım İslam hukukçusu, bu konuda seçim yapılmasını öngörürken bir kısmı ise toplumdaki seçkinlerin veya devlet reisinin tayini ile bu belirlemenin yapabileceğini ileri sürmüşlerdir⁷⁵.

Şûra ile hedeflenen sonuçlara ulaşabilmek için uygulamadan da hareketle bir takım genel prensiplere varılmıştır. Hz. Ali'nin beyat için gelenlere: “Bu iş size düşmez, bu ancak şûra ehlinin ve Bedir ehlinin yapacakları iştir” şeklindeki ifadesinden, o dönemde şûra üyelerinin bilinen, belirli kişiler olduğu ve halifenin dilediği kimseleri üye olarak tayin edemediği anlaşılmaktadır. Hz. Peygamberin kendisini aday gösteren ve ısrarla görev talep eden kimselere kamu görevi verilmesini istemeyişi uygulamasına dayanılarak da, şûra üyelerini, müslümanların veya onlar adına tarafsız bir heyetin aday göstermesi gerekliliği ileri sürülmüştür. Bazı İslam âlimlerine göre ise devlet başkanı konunun özelliğine göre değişik şûra meclisleri oluşturabilir. Toplumun tümünü ilgilendiren bir konuda, şartlar uygun olduğu takdirde bütün halk ile istişare edilebilir. Bu mümkün olmadığı zaman ise halkın önde gelen görüş ve fikir sahipleriyle istişarede bulunulabilir⁷⁶. Seçimin gerekli olduğunu ileri sürenler, devlet başkanının belirlenmesinden sonra en önemli konu olarak şûra kurulunun belirlenmesini görürler. Bu belirleme de seçim yoluyla olmalıdır. Bunun gerekçesi ise şudur: “Hülafa-i Raşidin döneminde şûra meclisi seçim ile

⁷⁴ TABLİYE Kutub Muhammed, al İslam ve Hukuk al İnsan, Kahire 1984, s. 554; Zeydan Danışma meclisi ile ehl-ü hal ve'l akdi birbirinden ayırarak, ikincisinin sırf halife seçimiyle görevli olduğunu belirtir. ZEYDAN, İslam Hukukunda Fert ve Devlet,(çev: ARZU Cemal), İstanbul 1978, s. 43.

⁷⁵ MEVDUDÎ, Hükümet, s. 454 vd.

⁷⁶ Mevdudîye göre “...bugünün hal ve vaziyetinin iktizasına göre, herhangi bir şekilde, imkân olan ve gayri meşru olmayan bir yol ile bu gibi zevatı araştırıp bulup seçebiliriz. Cumhuri kavmin yani millet efradının çoğunluğunun güvenini kimler kazanmıştır diyebilir ve bunları iş başına getirebiliriz. Zamanımızda dahi mevcut bulunan seçim şekillerinden birini tatbik edebiliriz. Ancak şu şartla ki, bu seçim şekli öyle bir vaziyet alsın ki, işin esas gayesi ortadan kalkmış olmasın.” MEVDUDÎ, Hükümet, s. 459; ZEYDAN, Devlet, s. 49; KARAMAN, İslam Hukuku, c. 1, s. 103.

oluşmamıştır ve İslam hukukunda bu meclisin oluşum kuralları belirlenmemiştir. Bu durumu göz önüne alarak meclisin seçim ile oluşmayacağını söylemek yanlış olur. Çünkü o günün meseleleriyle bu zamanın meseleleri aynı şekilde görülemez. İslam Mekke’de ortaya çıktığı zaman İslam’ı kabul eden herkes Hz. Peygamberin arkadaşı, yardımcısı, müşaviridir. Hz. Peygamber açık nas olmayan konularda bu kimselerle müşavirlerde bulunmuştur. Elbette ki o dönemde Hz. Peygamberin yanında yer alanlar seçim veya reylerle iş başına getirilmiş değillerdir. Bu kimseler uygulamalar ve tecrübeler neticesinde müşavir kılınmışlardır. Hicretten sonra ise Medine halkının ileri gelenleri İslam’ı kabul etmişler ve bu kimseler de şûra heyetine kendiliğinden dahil olmuşlardır. Onlar son derece güvenilir kimselerdir. Eğer bir seçim yapılacak olsaydı zaten seçilirlerdi. Daha sonra ise o dönemin şartlarını ve o kimselerin vasıflarını bulmak mümkün olamamıştır. Dolayısıyla bu dönemden sonra şûra heyetinin oluşturulması için, günün şartlarına uygun bir seçimin yapılması gerekir⁷⁷.

Seçimin gerekliliğini vurgulayan İslam hukukçuları bir takım üyelik şartlarını da ortaya koymuşlardır. Şûra ehlinin hem genel olarak İslam hukuku esaslarını ve hem de müslümanların yararıyla ilgili olan ilim, teknik ve sanatı bilen kimselerden olması gerekir. İslam hukuku ile ilgili konularda İslam’ı bilen kimselerin dışında olanların görüş belirtme haklarının bulunmaması şartıyla, bu kurulda ihtisaslaşmaya da gidilebilir. İslamiyet şûra ehlinin sayılarını ve onların seçilme yollarını sınırlamamıştır. Bu konuda zaman ve mekânın şartları göz önünde tutulur⁷⁸. Kişisel konularda ise müşavere için seçilen kimselerin niteliği danışma konusunun niteliğine göre değişebilir. Fıkhi konularda bir fakihle, tıbbî ise bir hekimle, ticarî konularda konunun uzmanı bir kişiyle şûra edilebilmesi gerekir⁷⁹.

Şûra ehli kimseye düşen önemli görevler söz konusudur. İstişare edenin doğruyu söyleyenlerle şûrada bulunması, istişare edilenin de doğruyu söylemesi esastır. Kendisine danışılan kimsenin görevlerinden biri de sır saklamaktır.

⁷⁷ AKGÜL Eşref M, “Alimler Bozulmazsa Devlet de, Millet de Bozulmaz”, İslami Yönetimin Temeli Şûra, İstanbul 1992, s. 156.

⁷⁸ KARAMAN, “Şûranın Önemi ve İşlerliği”, İslami Yönetimin Temeli Şûra, s. 29; UDEH Abdülkadir, İslam ve Siyasi Durumumuz, (çev: ERYARSOY Beşir), İstanbul 1986, s. 201-202; AYDIN, Şûra, s. 26; ŞAHİNOĞLU, s. 97-98.

⁷⁹ KÜÇÜK Raşit, “İslami Bir Toplumun Oluşmasında İstişarenin Yeri”, İslami Yönetimin Temeli Şûra, s. 41-42; DOĞAN, Şûra, s. 68-69.

Kur'an ve hadislerde de şûra ehlinin bu görevi önemle vurgulanmıştır⁸⁰. Sosyal hayat canlı bir organizma gibi sürekli yenilenen ve değişen bir yapıya sahiptir. Her meslek grubu yıllar geçtikçe bilim ve teknoloji sayesinde kendini yeniler. Dolayısıyla müşavir de bu yenilik çemberinde yerini almalıdır.

B. ŞÛRANIN KONUSU

İslam hukukçuları şûranın konusunu oluşturan hususlarda ihtilafa düşmüştür⁸¹. Bununla birlikte şûranın, Kur'an ve sünnette hükmü kesin olarak belirlenmiş konularda yapılamayacağına birleşmiştir⁸². Bu durumda hakkında Kur'an'da ve sünnette bir hüküm olmayan ne gibi konular, şûranın konusu olabilir sorusuyla karşılaşmaktadır. Bu konuda şûrayla ilgili ayetin nüzul sebebine bakılarak şûranın sadece "savaşa" ait olduğunu savunanlar vardır. Buna karşılık şûranın hükmünün genel olduğunu, dolayısıyla sadece savaş ile sınırlanamayacağını ileri sürenler de bulunmaktadır. Şûranın konusunun sadece savaşa ilişkin olabileceğini iddia edenlerin dayandıkları temel delil, Al-i İmran sûresinin 159. Ayetinde geçen "el-Emr" kelimesidir. Bu kelimenin savaş yani düşmanla karşılaşmaya ait olduğu ileri sürülmüştür. Dolayısıyla şûra emri diğer konuları içine almaz ve sadece savaşa özel olması gereklidir. Hz. Peygamber için içtihadı caiz görmeyenler yine şûranın sadece savaş emri gibi dünyevi konularla ilgili olduğunu savunmuşlardır. Buna göre Hz. Peygamberin sadece ayette geçen emir doğrultusunda savaş ve savaşı ilgilendiren hususlarda ahabıyla müşavere etmesi söz konusu olabilir. Diğer konularda Hz. Peygamberin ahabının görüşüne başvurarak içtihadta bulunması caiz değildir⁸³. Şûra emrinin genel olduğunu iddia edenlere göre ise Kur'an hükmünü kıyas yoluyla hususileştirmek caiz değildir. Dayandıkları delil Bakara sûresinin 34.

⁸⁰ Âl-i İmran Suresinde: "Ey iman edenler! Kendi dışınızdakileri sırdaş edinmeyin..." buyrulurken Müslümanların aldığı sırları kendi dışında bir başkasına aktarmaması öğütlenmektedir, Âl-i İmran, 3/118.

⁸¹ el-KURTUBÎ, el- Câmî, c. IV, s. 249-252; ATEŞ, Tefsir, c. 2, s. 128; YAZIR, c. II, s. 454.

⁸² Gereğesi, "mevrid-i nasta içtihadı mesağ yoktur" (Mecelle m.14) şeklinde özetlenmektedir. AYDIN, Şûra, s. 24; YAZIR, c. VI, s. 4248; "Hakkında kesin nass bulunan konulardaki istişare sadece yöntem ve usule yönelik olabilir. İstişare konuları, özellikle içtihad alanları, fikri bir çatışmayı, rey ve görüş beyanını gerektiren konulardır." KÜÇÜK, s. 40; ŞAHİNOĞLU, s. 97; KUTUB, Adalet, s. 134-135; İbn KESİR, c. I, s. 339-340.

⁸³ Bu görüşte olanların dayandıkları ayet "O hevadan (kendi nefsinden) söylemiyor" ayetidir, Necm, 53/3; er-RAZİ Fahreddin, Tefsir-i Kebir Mefatihü'l Gayb, (çev: YILDIRIM Suat-CEBECİ Lütfullah-KILIÇ Sadık- DOĞRU Sadık), c. 7, Ankara 1990, s. 162-163; ATEŞ, Tefsir, c. 2, s. 128.

Ayetidir⁸⁴. Buradaki “el-Emr” her ne kadar Uhud savaşıyla ilgili gibi görünse de şûra emri genel bir hükümdür. Dolayısıyla emir özel olsa da hükmü geneldir. Ayet indiği zaman Hz. Peygamber tarafından zaten gerekli müşavere yapılmıştır. Bu hüküm daha sonra gelmiştir. Hükümde en güç şartlarda, hatta arzu edilmeyen sonuçlara ulaşılsa bile şûranın terk edilmemesi hatırlatılmıştır. Bir şey yapılmaya başlandıktan sonra gelen hüküm, o işin önemini ve terk edilmemesi gerektiğini hatırlatma amacındadır. Dolayısıyla hüküm sadece savaş ile ilgili değildir. Hakkında ayet olmayan diğer konuları da kapsamaktadır⁸⁵. Şûra sûresinin 38. ayetinde “şûra” müslümanların vasıfları arasında sayılmıştır. Ayrıca şûra ayeti henüz müslüman cemaatin bir devlet şeklinde bile teşkilatlanmadığı Mekke devrinde nazil olmuştur⁸⁶. Hz. Peygambere müşrikler ve diğer düşmanlara karşı savaş emri Medine döneminde verilmiştir. Bu durumda şûra hükmünün sadece savaşa ait olduğu görüşü çürümektedir. Hz. Peygamberin uygulamalarına göz atıldığı zaman, sadece savaşla ilgili konularda değil diğer meselelerde de müşavere edildiği görülmektedir⁸⁷.

Yukarıda anlatılan gerekçeler çerçevesinde şûra hükmünün sadece savaş ve savaşla ilgili meselelerle sınırlı olamayacağı görülmektedir. Hz. Peygamber, savaş ile ilgili işler başta olmak üzere, birçok konuda sahabesiyle istişarede bulunmuştur. Dolayısıyla hakkında açık nass bulunmayan her türlü konuda şûra edilebilir⁸⁸. Ayrıca Şûra sûresindeki hüküm açıktır. Hz. Peygamberden sonra dört halife ve sahabe de şûraya gerekli önemi vermişler, halife seçimi, dinden dönenlerle savaş, dedenin mirası gibi çeşitli konularda aralarında müşavere yaparak kararlar almışlardır⁸⁹.

⁸⁴ Bakara sûresinde “Hani meleklere, ‘Âdem’e secde edin’ demiştik de (şeytanların reisi olan) İblisten başkası hemen secde etmişlerdi. O ise dayatmış kibirlenmek istemişti (zaten de) o kâfirdendi”, Bakara, 2/ 34.

⁸⁵ Dayanılan hadis şudur: “Ben de sizin gibi bir beşerim. Size dininize ait bir hususta emrettiğim zaman onu alınız. Size rey’imle bir hususu emrettiğim zaman ancak ben de sizin gibi beşerim, ‘siz dünya işlerini daha iyi bilirsiniz.” İbn MACE, Ruhun 15, h. 2470-71.

⁸⁶ HAMİDULLAH, İslam Peygamberi, c. II, s. 121 vd.

⁸⁷ BİLMEN, Meal, c. 1, s. 485-486; İbn KESİR, c. I, s. 420; KUTUB, Adalet, s. 134-135; ATEŞ, Tefsir, c. 2, s. 128; er-RAZİ, c. 7, s. 163.

⁸⁸ er-RAZİ, c. 7, s. 160-161; BİLMEN, Meal, c.1, s. 485-486; KÜÇÜK, s. 40; ATEŞ, Tefsir, c. 2, s. 128; YAZIR, c. II, s. 454.

⁸⁹ KILIÇER M. Esad, İslam Fıkında Re’y Taraftarları, Ankara 1975; s. 8; BİLMEN, Meal, c.1, s. 485-486; KÜÇÜK, s. 41; ATEŞ, Tefsir, c. 2, s. 128; YAZIR, c. II, s. 454.

C. ŞÛRA MECLİSİNİN GÖREVLERİ

Şûra heyetinin görevini sadece savaş ile sınırlanamayacağını ifade ettik. Buna göre bu heyet savaş konusu dışında da bir takım önemli kararlar alır. Burada şûra heyetinin devlet yönetimi açısından önem arz eden görevleri üzerinde durulmuştur.

1. Devlet Başkanının Seçimi ve Azli

Şûra heyetinin İslamî kaynaklarda belirlenen temel görevi halkın temsilcileri olmaları sıfatıyla onlar adına devlet başkanını tayin etmektir. Halifenin belirlenmesi konusunda, her biri Kur'an ve sünnete dayalı olarak kendi anlayışının daha doğru olduğunu iddia eden farklı siyasal görüşler ortaya çıkmıştır. Bunlardan en belirgin olanları Sünni ve Şii öğretileridir⁹⁰. Sünni hukukçular halifenin seçim yoluyla belirlenmesi usulü üzerinde ittifak halindedirler⁹¹. İslam hukukçuları Halife seçiminin "ehl-i hall ve'l akd" olarak nitelendirilen seçici bir heyet tarafından yapılması konusunda birleşmiştir⁹². Bununla birlikte bu heyetin kimlerden oluşacağı ve seçim nisabı konusunda görüş birliği söz konusu değildir. 11. Yüzyılın iki önemli hukukçusu Maverdî ve Ebû Ya'lâ el-Ferra, halifeyi seçecek ehl-i hall ve'l akdde esas olarak üç niteliğin bulunması gerektiğini ileri sürmüşlerdir: 1. âlim olma 2. adil olma 3. rey ve tedbir sahibi olma⁹³. Buna göre şuur, ahlak ve ilim bakımından yüksek derecedeki insanlar seçmen olabilir. Seçmenler, adil olan, halifelüğün şartlarını bilen ve adaylardan hangisinin devlet ve millete daha yararlı olabileceğini kavrayabilen kişiler olmak zorundadır. Dolayısıyla herkes halifeye biat etme niteliğine sahip değildir. Bir kısım hukukçular bu gruba girenleri çok dar yorumlayarak sadece müçtehit hukukçuların seçim hakkı olduğunu savunurken, zamanla yorumlar genişleyerek ordu kumandanları ve halkın ileri gelenleri de

⁹⁰ Şiilerin imamet olarak niteledikleri hilafet, ancak Tanrı'nın veya Peygamberin veya mevcut halifenin belirlemesiyle ortaya çıkar. İmamet İslam toplumunun icmama veya seçimine bırakılacak konulardan değildir. Sünnilere göre ise halifenin seçimle belirlenmesi esastır. Seçime seçmen olabilecek herkesin katılması gerekir. Ancak tüm seçmenlerin biat etmemeleri hilafetin meşruluğuna etki etmez. Coğunluğun biati yeterlidir. FİĞLALİ E. Ruhi, "Hariciliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler", AÜİFD, sy. XX, Ankara 1975, s. 213.

⁹¹ İlk Halife Hz Ebu Bekir bu yolla seçilmiştir. SHOIL, s. 19-20; HAMİDULLAH, İslam Tarihi, s. 132.

⁹² LAMBTON, State and Government in Medieval Islam, London 1985, s. 18; EMEK Halis, "Şûra En Doğruyu Bulmak İçindir", İslami Yönetimin Temeli Şûra, s. 158-159.

⁹³ MAVERDÎ, Ebu'l Hasan: el Ahkamu's Sultaniye, (çev: ŞAFAK Ali), İstanbul 1976, s. 6; Ebu YA'LÂ el-Ferra, el-Ahkamü's Sultaniyye, Beyrut 1983, s. 19.

seçici kurulun içine dahil edilmiştir. İslam hukukçuları ehl-i hall ve'l akdin niteliklerini belirlerken genellikle Râşid halifeler devrinde seçimlere katılan kimseleri örnek almışlardır⁹⁴.

Halife seçimi ile ilgili ortaya çıkan ikinci problemse devlet başkanının seçiminde yetkili olan seçici kurulun asgari sayısının ne olması gerektiğidir. Bazı İslam hukukçuları yalnızca devlet merkezindekilerin biatını yeterli görürken, bir kısmı ise il merkezlerinden seçilip gönderilecek temsilcilerin katılımını aramaktadır⁹⁵. Bunun yanı sıra seçmen niteliğine sahip bütün ümmetin katılımını arayan İslam hukukçuları da bulunmaktadır⁹⁶. Dolayısıyla bu konuda da bir görüş birliği yoktur. Dört halife dönemindeki seçimlere bakıldığında zaman ne sınırlı sayıda seçmenin ne de bütün ümmetin katılımının söz konusu olmadığı görülmektedir. O dönemdeki halife seçimleri dönemin şartları gereği hilafet merkezindekilerin katılımı ile yapılmıştır⁹⁷.

Devlet başkanının tayininde ikinci yol, işbaşındaki halifenin kendisinden sonra yerine geçecek kişiyi belirlediği ve sağlığında ehl-i hall ve'l akdden yerine belirlediği kimse için biat aldığı ahd usulüdür⁹⁸. Ahd usulünde

⁹⁴ HAMİDULLAH, İslam Tarihi, s. 126-127; CİN-AKYILMAZ, Hukuk Tarihi, s. 89-90.

⁹⁵ “İslam hukukçularının çoğunluğu tüm Müslümanların seçmen olmasını kabul etmemişlerdir. Çünkü o dönemlerde bunun pratiği yoktur. Zamanla fukaha arasında genel kabul gören görüş ise imamı, müslümanların temsilcisi olabilecek vasıftaki belirli kişilerin seçmesidir. Bu seçmenlere “ehlu'l hal ve'l akd” adı verilmiştir.” KAHVECİ, İslam Siyaseti, s. 273; LAMBTON, State, s. 18.

⁹⁶ Bu konuda bilgi için bkz. AYDIN M. Akif, “İslam Hukukunda Devlet Başkanının Tayin Usulü” İslam ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları, İstanbul 1996, s. 145-146.

⁹⁷ “Bazı fakihler de Hz. Peygamber'in amcası Abbas'ın Hz. Ali'ye “Elini uzat, sana biat edeyim” demiş olmasını ve halkın da onu izlemesini örnek göstererek, tek bir kişinin bile halifeyi seçebilmesinin geçerli olabileceğini ileri sürmüşlerdir.” ÜÇÖK-MUMCU-BOZKURT, s. 68; CİN-AKYILMAZ, Hukuk Tarihi, s. 90.

⁹⁸ WELHAUSEN Julius, Arap Devleti ve Sukutu, (çev: IŞILTAN Fikret), Ankara 1963, s. 19; NAGEL Tılman, Untersuchungen zur Entstehung Des Abbasidischen Kalifats, (dissertation), Bonn 1972, s. 107-115; HİZMETLİ Sabri, “Cahız'ın İmamet Anlayışı”, AÜİFD, sy. XXVI, Ankara 1983, s. 687; CABİRİ Muhammed Abid, İslam'da Siyasal Akıl, (çev: AKYÜZ Vecdi), İstanbul 1997, s. 295; LEDER Stefan, “The Pragmatic Chracter of Maşa'ini's Shura-Narration”, Studia Islamica, vol. 88, Paris 1998, s. 42; FIĞLALI, Haricilik, s. 227; FARUQI, “Legitimacy of Authority”, s. 12; SHOIL, s. 23-25;

veliahd tayini yapan halifenin bu göreve en layık, imamlık şartları en kuvvetli olan kişiyi arayıp bulması gerekir⁹⁹. Ahd usulünde halife tarafından belirlenen ismin göreve başlamak için ehl-i hall ve'l akdden biat almasının gerekli olup olmadığı hususu İslam hukukçuları arasında tartışmalıdır. Maverdî'nin içinde bulunduğu bir grup hukukçuya göre bu yolla halife olan kişinin ayrıca ehl-i hall ve'l akdin onayını alması gerekmektedir¹⁰⁰. Ebu Ya'lâ'nın içinde yer aldığı diğer bir görüşe göre ise bu yolla halife olanların da işbaşına geçerken mutlaka biat almaları gerekmektedir¹⁰¹. İslam tarihinde ahd usulünün iki şekilde uygulama alanı bulduğu görülmektedir. Eğer halife kendisinden sonra halife olacak kişiyi ismen belirlemişse buna "İstihlaf" denilmiştir¹⁰². Önceki halife tarafından ismen belirlenen kişi seçmenlerin onayına sunulmuştur. Halife bu şekilde davranmayıp kendisinden sonraki halifenin seçilmesini, seçimi aralarında yapmak üzere bir heyete de devredebilir. Buna ise "şûra usulü" denilmiştir¹⁰³. Özellikle dört halife dönemindeki halifelerin belirlenmesinde şûra

CİN-AKYILMAZ, Hukuk Tarihi, s. 90; YA'LÂ, s. 25; MAVERDÎ, s. 11 vd; AYDIN Devlet Başkanı, s. 151-153.

⁹⁹ MAVERDÎ, s. 11.

¹⁰⁰ Maverdiye göre "böyle bir akdin yapılabilmesi üzerine icma vardır. Müslümanların uyguladıkları şu iki yolun sıhhati üzerinde ittifak vaki olmuştur; Ebu Bekir Ömer'i iktidara ahit yaptı ve Müslümanlar bu ahitle onun imametini sabit kıldılar. Ömer de imameti şûraya ahdetirdi. Cemaat de bunu kabul etti. Ahit, imamın veliaht tayin ettiği kişinin bunu kabul etmesine bağlıdır. Muve'llanın durumu değişmedikçe imamın onu azletmesi caiz değildir", MAVERDÎ, 11vd.

¹⁰¹ YA'LÂ, s. 25; CİN-AKYILMAZ, Hukuk Tarihi, s. 90.

¹⁰² Hz Ebubekir ikinci halife Ömer'i bu yolla belirlemiştir. CİN-AKYILMAZ, Hukuk Tarihi, s. 91; "Taberinin rivayetine göre Hz. Ebu Bekir'in Hz. Ömeri tayini ile ilgili vasiyetnamesi şöyledir: Bu Resulullah Muhammed (s.a.v)'in halifesi Ebu Bekr'in dünya hayatının sonu, ahiret hayatının başlangıcında, kâfirin iman ettiği, fasıkın bile Allah'tan korktuğu son demde yazdırmış olduğu ahidnamedir: 'Ben, sizin üzerinize' der demez Hz. Ebu Bekr bayılır. Bunun üzerine Hz. Osman ahidnameye Ömer b. Hattab'ı tayin ettim ibaresini yazar. Derken Hz. Ebu Bekir ayılır. Hz. Osman'a ne yazdığını sorar, O da Ömer b. Hattab'ı tayin ettim ibaresini okuyunca Hz. Ebu Bekr çok memnun olur ve tekbir getirir." KAZICI, s. 86-87.

¹⁰³ Hz. Ömer, kendisinden sonra devlet başkanı olacak kimseyi seçmek için bu yoldan yararlanmıştı. O halifeyi bizzat seçmek yerine, seçim işini altı kişilik bir heyete havale etmiş ve Hz. Osman bu heyet tarafından seçilmiştir. CİN-AKYILMAZ, Hukuk Tarihi, s. 91; ÜÇOK Bahriye, Emeviler- Abbasiler,

heyeti önemli rol oynamıştır. Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ali şûra heyetince belirlenmiştir. Hz. Ömer Hz. Ebu Bekir tarafından, Hz. Osman Hz. Ömerin tayin ettiği şûra kurulu tarafından ahd usulü ile belirlenmiş ve halifelikleri bu heyetçe de onaylanmıştır.

Şûra heyeti halifenin belirlenmesinde olduğu gibi görevden azlinde de karar veren mercidir. Yalnızca halifenin dinden çıkması durumunda bu seçici kurulun onayına gerek yoktur¹⁰⁴.

2. Yürütme ve Yasama ve Denetim

Şûra meclisi, devlet yönetimi ile ilgili konuları tartışıp karara bağlayan icrai bir organdır. Dolayısıyla hükümet işlerinin yürütülmesinden devlet başkanının seçimine kadar devletin faaliyet sahasına giren her türlü mesele bu icrai organ tarafından yürütülür¹⁰⁵. Devlet meselelerinin müşavere ile çözümlenmesi aynı zamanda yöneticiye de yüklenmiş bir sorumluluktur. Yöneticinin, başında bulunduğu topluma veya onların gerçek temsilcilerine danışmadan o toplumla ilgili işleri yürütmesi veya kararlar alması mümkün değildir. Şûra emrine uymayan yöneticinin azli gerekir¹⁰⁶. Bu hususu destekleyici Kur'an ayetleri ve Hz. Peygamberin hadisleri mevcuttur. Görüldüğü üzere şûra heyeti, hakkında kesin nas bulunmayan her türlü işi yürütme yetkisine sahiptir¹⁰⁷.

Ehli şûranın faaliyet gösterebileceği yasama alanının yürütmede olduğu gibi sınırları belirlidir. İslam hukukuna göre yasama yetkisi Allah'a aittir. Dolayısıyla İslam hukukunda bu yetki mutlak ve sınırsız bir şekilde

Ankara 1979, s. 1; ÇAĞATAY Neşet, Başlangıçtan Abbasilere Kadar İslam Tarihi, Ankara 1993, s. 373; CİN-AKGÜNDÜZ, c. I, s. 174.

¹⁰⁴ Akıl hastalığı, halife olduktan sonra ortaya çıkan bedensel sakatlıklar, esir düşme, adaletten ayrılma, fiska sapma durumunda azil kararını şûra heyetinin vermesi gerekir. CİN-AKYILMAZ, Hukuk Tarihi, s. 93.

¹⁰⁵ MEVDUDÎ, Hilafet, s. 36.

¹⁰⁶ İslam hukukçuları şûranın farz olup olmadığı hususunda ihtilaf halindedir. İmam şafinin de içinde bulunduğu bir kısım İslam hukukçusu şûra emrinin Hz. Peygambere hitap ettiğini ve farz olmadığını ileri sürer. İslam hukukçularının büyük bir çoğunluğu ise vahyin inmediği ya da bulunmadığı konularda bu emrin mutlak bir hüküm ifade ettiğini belirtmektedirler. El- Kurtubi, tefsirinde İbn Atiyye'nin "şûra, şeriat prensiplerinden, ciddi ve pekiştirilmiş hükümlerindedir, İlim sahibi dindar kimselerle istişare etmeyen yöneticinin azli vaciptir" yani farzdır dediğini nakleder ve "bunun böyle olmasında hiç bir ihtilaf yoktur" diye de ilave eder. el-KURTUBÎ, el- Câmi, c. IV, s. 249-252; İbn KESİR, c. I, s. 339-340.

¹⁰⁷ ŞAHİNOĞLU, s. 106.

kullanılmaz. Nass ile sabit olmayan veya yeni ortaya çıkmış durumlarda, İslamî prensiplerin ışığı altında yapılan bir faaliyet söz konusudur. O halde şûra heyeti açık bir nass bulunmayan herhangi bir meselede kanunlar ve nizamlar koyabilir¹⁰⁸. İslam siyaset teorisinde, şûra heyetinin görevi sadece devlet başkanının danışıp görüş aldığı konularla sınırlı değildir. İslam hukukunda hemen herkesin toplum için yararı olduğuna inandığı düşüncelerini açıklayabilme hakkı vardır. Dolayısıyla şûra ehli de her türlü konuda görüş ve düşüncelerini tam bir serbesti içerisinde ifade edebilir. Ümmetin yararına gördüğü fikirlerini, Halife sormadan resen sunabilir¹⁰⁹.

Şûra heyeti, temsil ettiği halk adına yasama ve yürütme faaliyetlerini yerine getirmekle yükümlü olduğu gibi, halifenin ve onun emri altında bulunan diğer görevlilerin yönetim tarz ve uygulamalarının Kur'an ve sahih hadisler çerçevesinde yürüyüp yürümediğini kontrol etmekle de yükümlüdür. Şûra kurulu, işler hukuka uygun yürüdüğü müddetçe yöneticilerin yanında kalıp, meydana gelebilecek yanılma veya sapma anında ise müdahale ederek düzelmelerini sağlamak durumundadır.

D. ŞÛRA KARARLARINA BAĞLANAN SONUÇ

Şûra kurulunun toplanması ile alınan karar açıktır ki devlet yönetiminde büyük önem arz eder. Yapılan şûra sonucunda şûra ehlinin verdiği karar ile yöneticinin görüşü aynı doğrultuda ise herhangi bir problem yoktur. Eğer yönetici ile şûra heyetinin verdiği karar farklı ise yönetici ne şekilde hareket etmelidir? Bu konuda değişik çözümler ileri sürülmüştür.

Bunlardan birincisi devlet işlerini iyi bilen, ileri görüşlü, kendisine güvenilir kişilerden oluşmuş bir heyetin gerekliliğini öneren hakem yoludur. Bu heyet yönetici ile şûra heyeti arasında ortaya çıkan ihtilafta devreye girer ve her iki görüşü de inceleyerek doğru karara varır. Bu özel heyetin vermiş olduğu karara yönetici de uymak zorundadır. Bir ihtilaf neticesinde hakem heyetine ilk başvuru Hz. Ömer döneminde olmuştur. Hz. Ömer sahabelerle arasında çıkan ihtilaf neticesinde muhacirlerden oluşmuş özel bir heyetin görüşüne başvurmuştur¹¹⁰. Devlet başkanının, kendi görüşüne muhalif bile olsa,

¹⁰⁸ MEVDUDÎ, Hükümet, s. 43-44; BİLMEN, Meal, c. 1, s. 485.

¹⁰⁹ “Hz. Ebu Bekir’in halifeliği dönemindeki savaşlarda sahabeden Kur’an’ı ezberlemiş birçok hafız şehit olmuştur. Başta Hz. Ömer olmak üzere birçok kişi Kur’an’ın korunmasıyla ilgili olarak endişeye kapılmıştır. Bunun üzerine Hz. Ömer kendisine hiçbir şey sorulmadığı halde Kur’an’ın tek bir kitap halinde toplanması fikrini ortaya atmıştır.” GÖKMENOĞLU, s. 186.

¹¹⁰ “Hz. Ömer Şam’da veba salgını olduğunu haber alır. Bunun üzerine yanında bulunan sahabelerle Şam’a girmek veya geri dönmek konusunda istişarede bulunur. Sahabe ile arasında ihtilaf olur. Bunun üzerine Hz. Ömer ilk

çoğunluğun görüşünü uygulaması ikinci çözüm yoludur¹¹¹. Buna göre idareci çoğunluğun vermiş olduğu kararı doğru kabul etmelidir¹¹². Şûra ehlinin tamamının aynı görüşte birleşmesi şart değildir. Bu görüşün en önemli delili, Uhud savaşından önce yapılan istişari toplantıda Hz. Peygamber'in kendi görüşüne aykırı olmasına rağmen, çoğunluğun görüşüne göre hareket etmesidir. Udeh bu görüşün savunucularındandır¹¹³. Devlet başkanının şûra heyetiyle görüştüktan sonra, çoğunluğun veya azınlığın kararı ile bağlanmaksızın kendi görüşünü esas alması ise üçüncü çözüm yoludur¹¹⁴. Görüşün savunucuları delil olarak Al-i İmran sûresinin 159. Ayetini vermektedirler. Bu ayette Allah'ın Peygamberine “Bir işi yapmaya karar verdiğin zaman, Allah'a dayan, onların müşaveresine değil” şeklinde seslendiğini ifade ederler¹¹⁵. Bu hükme dayanılarak devlet başkanının şer'i bir hükme aykırı olmayan içtihadî bir hüküm vereceği zaman kendi fikrine göre hareket edebilme yetkisi olduğu kabul edilir¹¹⁶. Dolayısıyla devlet başkanı danışma mecburiyeti olmasına rağmen, bu kurulun almış olduğu kararı uygulamak zorunda değildir. Başka bir deyişle başkan daima veto hakkını kullanabilir¹¹⁷. İslam hukukçularından Mevdudî ve

muhacirlerden oluşan bir grubun görüşüne başvurur. Bu heyet Hz. Ömer'e dönmeyle teklif ederler. O da bu görüşü kabul ederek maiyetiyle birlikte geri döner. Bu arada başka bir mahalde bulunan Abdurrahman b. Avf geldi. Veba hakkında bir hadis rivayet eder: “Resul-i Ekrem'den işittim: ‘Bir yerde veba olduğunu işitirseniz, oraya girmeyin ve bulunduğunuz yerde vuku bulursa oradan çıkmayın’ diye buyurdu. Böylece alınan kararın isabetli olduğu ortaya çıkmış olur.” BUHARİ, Tıb 30; AHMED Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, c. 1, s. 388.

¹¹¹ ZEYDAN Abdülkerim, İslam Hukukuna Giriş, (çev: ŞAFAK Ali), İstanbul 1995, s. 103-104.

¹¹² KÖKSAL Mustafa Asım, İslam Tarihi, İstanbul 1987, s. 64-65.

¹¹³ Udeh, “görüş sahiplerinin aynı fikirde birleşmelerinin şart olmadığını, konu enine boyuna tartışıldıktan sonra, şûraya katılanlardan çoğunluğun görüşünün geçerli görüş olduğunu savunmaktadır. Yusuf Kardavi de “idare, şûrayı kendisine kural edinmelidir ve çoğunluğun görüşünü kabul etmelidir” görüşünü savunmaktadır, UDEH, İslam, s. 196; KÖKSAL, s. 64-65.

¹¹⁴ ZEYDAN, İslam Hukuku, s. 104.

¹¹⁵ KURTUBİ, c. IV, s. 252.

¹¹⁶ ZEYDAN, İslam Hukuku, s. 104.

¹¹⁷ “Bu durumda Necm Suresindeki “O hevedan konuşmaz, söyleyeceğini ancak vahiyle söyler” mealindeki ayet delil gösterilerek, Peygamber'in görüşüne göre hareket edileceği söylenir.” EMİNOĞLU Tahsin, Esbab-ı Nüzul, Konya 1978, s. 203-206; MEVDUDİ, Hükümet, s. 307.

Babilli yöneticinin istişare yapma zorunluluğu bulunduğunu ancak alınan kararlara uyma zorunluluğu bulunmadığını ifade etmektedirler¹¹⁸. Nitekim Hz. Ebu Bekir, döneminde yapılan bir şûrada çoğunluk başka bir şekilde düşünmesine rağmen kendi fikrinin uygulanması için ashâbı ikna etmeye çalışmıştır¹¹⁹.

Şûra meclisi kararlarının bağlayıcılığı konusunda aslî kaynak Kur'an'da açık bir düzenleme bulunmamaktadır. Aynı şekilde Hz. Peygamber ve sahâbenin uygulamalarında da bir birlik söz konusu değildir. Dolayısıyla bu durumda nasıl hareket edileceği İslam hukukçuların içtihadına bırakılmıştır. Buna göre yukarıdaki çözüm yollarından birine uygun şekilde davranılması İslam hukukuna bir aykırılık oluşturmayacaktır. Önemli olan danışmanın yerine getirilmesidir¹²⁰. Bununla birlikte Hz. Peygamber ve Raşit Halifeler dönemindeki uygulamaların genellikle çoğunluğun görüşüne uyulması yönünde olduğu da göz önüne alınarak idarecinin şûra ehlinin çoğunluğunca alınan karara uyması gerektiği şeklinde yorumlanabilir. Kaldı ki şûra heyetinin almış olduğu karar uygulanmayacaksa danışmanın da bir anlamı kalmayacaktır. Çoğunluğun görüşünün esas alınması demokratik kurallara en uygun olanıdır. Ancak bazı önemli konularda devlet başkanının veto veya referanduma sunma hakkının da olması gereklidir.

V. İSLAM HUKUKUNDA ŞÛRANIN GELİŞİMİ

Hukuka ait bir müessesenin zaman içerisindeki gelişimini iç ve dış faktörleri ile beraber ele almak gerektiği için, bu gelişimi devrelere ayırarak incelemek daha isabetlidir.

A. HZ. PEYGAMBER DÖNEMİNDE ŞÛRA

Hz. Peygamber yeni kurulan İslam Devleti'ni yönetirken, Kur'an'da emredilen şûra prensibini titizlikle uygulamıştır¹²¹. Hz. Peygamber sadece devlet işlerini değil zaman zaman din işlerini de arkadaşlarına danışarak çözüme ulaştırmaya çalışmıştır¹²². Şûranın temelleri daha Mekke'de iken atılmıştır. İslam'ın ilk yıllarından itibaren kişisel planda istişare sıkı bir şekilde devam

¹¹⁸ BABİLLİ, S. 79-80; MEVDUDÎ, Hükümet s. 307.

¹¹⁹ el-MEVDUDÎ Ebu'l-A'la, Hilafet ve Saltanat, (çev: GENCELİ Ali), İstanbul 1966, s. 96.

¹²⁰ CEYLAN, Divan-ı Hümayun, s. 400-417.

¹²¹ İbn TEYMİYYE, Es-Siyasetu's- Şer'iyye, s. 194 vd.

¹²² Ebu Hüreyreden şöyle dediği rivayet edilmektedir: "Resululah (SAV) den çok adamları ile meşveret eden kimse görmedim." TİRMİZİ, Sünen-i Tirmizi Tercümesi, c. 3, s. 240.

etmiştir¹²³. Bu dönemde Allah’a ve Resulüne iman ve onlara teslim olma esasına bağlı olarak müminler, maruz kaldıkları baskı ve zulümlere karşı nasıl davranacaklarını, Hz. Peygambere sormuşlardır¹²⁴. Nitekim Şûra ayeti Mekke’de nazil olmuştur¹²⁵. Medine’ye hicret gerçekleşince on üç yıllık pratiğe sahip olan muhacir oradaki Ensar’a rehberlik etmiştir. Esas olarak Medine’de siyasi bir birlik olarak ortaya çıkan İslam devleti Hz. Peygamberin ve sahabelerin bir araya gelerek yaptıkları şûralarla şekillenmiştir. Gelecekle ilgili olarak Hz. Ali “senden sonra hakkında Kur’an inmemiş ve senden de bir şey duymadığımız bir iş başımıza gelirse ne yapalım” diye sorduğunda, Hz. Peygamber “Ümmetinden abidleri o iş için toplayın, aranızda şûra yapın, bir tek görüşle hükmetmeyin” cevabını vermiştir. Hz. Peygamber başta Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer olmak üzere Ensar’ın ve Muhacirin ileri gelenleriyle müşaverelede bulunmuştur¹²⁶.

B. HÜLEFA-İ RAŞİDİN DÖNEMİNDE ŞÛRA

Hz. Peygamberin ölümünden sonra halife olan hülafa-i raşidin, şûra hükmünün en önde gelen uygulayıcıları olmuşlar ve hükümet işleri ve icrai meselelerle ilgili hiç bir kararı eh-li şûra ile istişare etmeden almamışlardır¹²⁷. Her şeyden önce dört halifenin belirlenmesinde şûra usulü tatbik edilmiştir¹²⁸. Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ali şûra ehline halife olarak seçilmişlerdir. Hz. Ebubekir tarafından ahd usulü ile tayin edilmiş olan Hz. Ömer’in halifeliği yine şûra ehlinin biatiyle desteklenmiştir. Hz. Ömer den sonra halife olan Hz. Osman da Hz. Ömer tarafından oluşturulan altı kişilik şûra heyeti tarafından seçilmiştir¹²⁹.

Hülafa-i Raşidin döneminde çözümünü Kur’an ve sünnette bulunmayan bir mesele ile karşılaşıldığında konu İslam hukukunun mevcut hükümleri ve genel prensipleri ışığında uzun tartışmalar sonunda topluca varılan bir kararla çözülmüştür. Sonraki dönemlerde toplu içtihad faaliyetine Hanefi mezhebinin

¹²³ Shoil, Hz. Peygamberin İslam devletini tek başına yöneten biri olmadığını, devlet yönetimi ile ilgili kararlar alırken yanında bulunanlara danıştığını belirtmektedir. SHOIL, s. 41; KUTUB, Adalet, s. 138.

¹²⁴ COULSON N.J., A History of Islamic Law, Edinburgh 1964, s. 22.

¹²⁵ ATEŞ Süleyman, Kur’an Ansiklopedisi, c. 19, İstanbul 1997, s. 426; EMİNOĞLU, s. 248.

¹²⁶ AKYÜZ, Siyasi Kavramlar, s. 95.

¹²⁷ MEVDUDÎ, Hükümet, s. 453; MEVDUDÎ, Hilafet, s. 36; KUTUB, Adalet, s. 138.

¹²⁸ AYDIN, Devlet Başkanı, s. 145 vd; CİN-AKYILMAZ, Hukuk Tarihi, s. 88.

¹²⁹ Hz. Osman’ın seçimi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. FARUQI, “Legitimacy of Authority”, s. 12; FIĞLALI, Haricilik, s. 227; MEVDUDÎ, Hilafet, s. 90.

ilk oluşum süreci dışında rastlanmamaktadır¹³⁰. Özellikle Hz. Ebu Bekir ve Ömer dönemleri bu açıdan oldukça önemlidir. Hz. Ebu Bekir karşılaştığı hukuki problemleri öncelikle ashabıyla müşavere etmiştir¹³¹. İslam tarihinde “şûra” ilkesinin Hz. Ömer’in halifeliği döneminde müesseseleştiği kabul edilmektedir. Hz. Ömer’in devlet meselelerini ilgilendiren her türlü kararı, şûra heyetiyle birlikte aldığı bilinmektedir¹³². Hz. Ömer ortaya çıkabilecek hukuki problemlerin şûra edilerek çözüme kavuşturabilmesi için belli sayıdaki hukukçunun Medine dışına çıkmalarını yasaklamıştır. Böylece birçok hukuki problem hemen hemen bütün sahabenin katılımıyla istişare edilmiştir¹³³. Dolayısıyla bir toplu içtihad faaliyeti söz konusudur. Hz. Ömer döneminde kurulan divan müessesesi, ashab ve Hz. Ömer arasında geçen istişareler neticesinde şekillenmiştir¹³⁴. İlk iki halife döneminde izlenen şûra usulü diğer halifeler döneminde de takip edilmeye çalışılmıştır. Hz. Osman’ın, Kur’an’ın

¹³⁰ FISHER Nettleton Sydney-OCHSEB WALD William, *The Middle East History*, vol. I, New York/San Francisco 1997, s. 38; YAVUZ Yunus Vehbi, *İslam’da Düşünce ve İnanç Özgürlüğü*, İstanbul 1994, s. 75; CİN-AKYILMAZ, *Hukuk Tarihi*, s. 71; AYDIN, *Hukuk Tarihi*, s. 47.

¹³¹ “Hz. Peygamberin ölümünden sonra bazı kimseler peygamberlik iddiasında bulunmuş, bazıları ise, zekât vermek istemediklerini söylemişlerdir. Bunun üzerine sahabe kendi arasında istişare yaparak yalancı peygamberlerle savaşılması konusunda fikir birliğine varmış, zekât vermek istemeyenler için ise farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bir kısım sahabe müsamaha gösterilmemesi gerektiğini, Hz. Ömer’in de içinde bulunduğu bir kısım sahabe ise, Allah’ın varlığını kabul edenlerle savaşılmaması gerektiğini savunmuştur. Neticede Hz. Ebu Bekir, bu tür kimselerle muhakkak savaşılmasının en uygun çözüm olduğu konusunda herkesi ikna etmiştir”. FAYDA Mustafa, “Ebu Bekir”, TDVİA, c. 10, s. 101 vd; KUTUB, *Adalet*, s. 138; MEVDUDÎ, *Hilafet*, s. 96; MONTGOMERY, “Abu Bakır”, s. 109-111.

¹³² “Kadisiye savaşında, Hz. Ömer bizzat ordusunun başında bulunarak düşmana karşı savaşmak istemiştir. Bunun için gerekli hazırlıkları yaparak ordusuyla birlikte harekete geçmiştir. Ancak Medine çıkışında ashabın ileri gelenleri, Halifenin Medine’de kalması gerektiğini ve yeni bir komutan seçilmesini istemişlerdir. Bu durum, şûra heyetinde tartışmaya açılmış ve neticede Hz. Ömer’in merkezde kalması benimsenmiştir”. ŞAHİN Mustafa, *Hz. Ömer Döneminde Şûra –Danışma Meclisi-*, Bursa 2002, s. 11.

¹³³ Bu kurul Abdurrahman b. Avf, Osman b. Affan, Ali b. Abi Talib, Sa’d b. Abi Vakkas, Talha ve al-Zübeyr’den oluşmaktadır. FARUQI Muhammed Yusuf, *İjtihad: An Overview of Some Of its Methodologies*, *Hamdard Islamicus*, vol. XXV, no. 4, Pakistan October-December 2002, s. 11.

¹³⁴ MAVERDÎ, s. 225.

kitap olarak biraraya getirilmesiyle ilgili ve toplumun içinde bulunduğu huzursuzluğu sona erdirmek için valileriyle yapmış olduğu istişareler bilinmektedir¹³⁵. Hz. Ali'nin halifeliği döneminde ise valilerinin durumuyla ilgili bazı şahıslarla istişarelerde bulunmuş ve bu göreve layık olmayanlar görevlerinden azledilmiştir.¹³⁶

C. EMEVİLER VE ABBASİLER DÖNEMİNDE ŞÛRA

Emevi- Abbasi döneminde halifelerin dünyevi yetkilerini giderek kaybetmeleri ve yaşanan siyasi istikrarsızlıklar şûra prensibinin kurumsallaşmasını engellemiştir. Bununla birlikte yaşayışları bu döneme denk gelen İslam hukukçularının (tabiun), şûra ilkesini dini meselelerin çözümünde en azından bir metot olarak uygulamış ve benimsemiş oldukları görülmektedir¹³⁷. Ayrıca bu dönemde divan geleneği bir hayli ilerlemiş ve divanlar kendi görev alanlarına göre ihtisaslaşmıştır. Emevi-Abbasi devlet örgütünün en önemli kurumlarından sayılan divanlar daha sonra kurulan Müslüman-Türk Devletlerine de model teşkil etmiştir¹³⁸.

VI. OSMANLI DEVLETİ'NDE ŞÛRA PRENSİBİ

İslamî bir ilke olan şûranın Osmanlı hukuk sistemi üzerinde nasıl bir etki oluşturabileceği, İslam hukukunun bu devlet içerisinde ne kadar uygulama alanı bulduğu konusu ile yakından bağlantılıdır. İslam hukuk sisteminin Osmanlı hukuku üzerinde belirleyiciliği kabul edildiğinde aynı belirleyiciliğin kurumlar üzerinde de devamı düşünülebilir¹³⁹. Türk hukuk tarihinin en fazla tartışılan konularından biri de, Osmanlı hukukunun şer'î ve örfî hukuk şeklindeki ikili yapısıdır. Tarihi seyre bakıldığında, İslamiyet'i kabul eden milletlerin bu kabulün gereği olarak aynı zamanda İslam'ın getirdiği hukuk sistemini de benimsedikleri görülmektedir. Bu durum, İslam dininin sadece inanç ve ibadet alanıyla sınırlı olmayan, bilakis hayatın tüm evrelerini kapsayan düzenlemelere sahip bir sistem olmasıyla yakından bağlantılıdır. Bununla birlikte Türkler'in,

¹³⁵ ALGÜL Hüseyin, İslam Tarihi, c. II, İstanbul 1986, s. 388-389.

¹³⁶ MEVDUDÎ, Hilafet, s. 107-108; ALGÜL, c. II, s. 470/477.

¹³⁷ Bu dönemde Hanefî mezhebi meselelerin çözümünde toplu içtihat metodunu uygulaması bakımından oldukça önemlidir BHAT Rashid Abdur, "Iqbal on the Problem of Ijtihad", Hamdard Islamicus, vol. XV, no. 1, Pakistan Spring 1992, s.95.

¹³⁸ The Oxford History of Islam, (ed: ESPOSITO L. John), Newyork 1999, s. 29; ÜÇOK-MUMCU-BOZKURT, s. 145.

¹³⁹ LEWIS, "Islam and The Ottoman Empire", New Outlook, vol. II, no. 9, June 1959, s. 3 vd; MERİÇ Ümit, Cevdet Paşanın Cemiyet ve Devlet Görüşü, İstanbul 1975, s. 88-89.

İslamiyet'i kabul ettikleri tarihten itibaren bu dinin getirdiği düzenlemelerin, bazı alanlarda özgür düşüncelerinin, gelenek ve göreneklerinin yerini almasına izin vermedikleri ve kendilerine has bir hukuk sistemini daima canlı tuttukları gözlenmektedir¹⁴⁰. Böylece Osmanlı hukuk sistemi şer'i ve örfi hukuk olmak üzere ikili bir yapıya sahip olmuştur¹⁴¹. Araştırmamız Osmanlı Devleti'nde şûranın şekillenmesinde, sahip olduğu kendine özgü hukuk yapısının son derece etkili olduğunu göstermiştir. Örfi hukuk ve şer'i hukuk şeklindeki ikili yapı islami ilke şûranın Osmanlı Devleti'nde nasıl bir uygulama alanı bulabileceği konusunda önemli ipuçları vermiştir. Osmanlı padişahlarının örfi hukuk yaratma yetkilerinden aldıkları güçle zaman zaman İslam hukukunun bir kısım müesseselerini kendi anlayışları doğrultusunda yorumlamalarına sebep olmuştur. Doğal olarak gelişimi zamana ve içtihadı bırakılan şûra prensibi de bu anlayış çerçevesinde yoğrulmuştur. Makalemiz özellikle Osmanlı Devleti'nin klasik dönemi olarak adlandırılan Tanzimat dönemine kadar olan evreyi kapsamaktadır.

Osmanlı Devlet yönetiminde şûra prensibinin yansımalarını görebilmek için öncelikle bizlere bu konuda ışık tutabilecek tarihi kaynaklara göz attık. Daha sonra ise Osmanlı Devleti'ndeki yönetici sınıfın şûra uygulamasındaki yerini ve Osmanlı Devleti'ndeki kurulların danışma organı niteliklerini değerlendik.

A. NASİHATNÂME VE TARİHLERDE ŞÛRA PRENSİBİ

Osmanlı Devleti'nde pek çok Osmanlı aydını ve devlet adamının önemli gördükleri bazı aksaklıkları padişaha duyurmak için kaleme aldıkları eserlere "Nasihatname" denilmektedir¹⁴². Bu eserler, padişahın danışma isteği

¹⁴⁰ ÇAĞATAY Neşet, "Osmanlılarda Şer'i-Örfi Hukuk Kavramı ve Uygulanışı", XII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 12-16 Eylül 1994 Kongreye Sunulan Bildiriler, c. III, Ankara 1999, s. 657; HALAÇOĞLU Yusuf, "Klasik Dönemde Osmanlı Devlet Teşkilatı", Türkler, c. 9, Ankara 2002, s. 795; IMBER Colin, Ottoman Empire 1300-1650 The Structure of Power, New York 2002, s. 244 vd.

¹⁴¹ bkz. GERBER Haim, "Osmanlı Hukukunda Şeriat, Kanun ve Örf 17.Yüzyıl Bursa'sı Mahkeme Kayıtları", (çev: AKMAN Mehmet), Hukuk Araştırmaları, c. 8, sy. 1-3, İstanbul 1994, s. 267 vd.

¹⁴² ÖZBİLGİN Erol, Osmanlı Hukukunun Yapısı, İstanbul 1985, s. 66-67; FLEISCHER Cornell, Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: Mustafa Ali (1541-1600), Princeton 1986, s. 100-102; Yücel'in Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar adlı kitabında üç ayrı nasihatnameye yer verilmiştir. YÜCEL Yaşar, Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar, Ankara 1988; AKSAN Virginia H, "Political Advice of the Late Century Otoman Empire", The Turkish Studies Association Bulletin, vol. 14, no. 1, March 1990, s. 36-37;

ile ortaya çıkmış ve devlet yönetiminde bizzat padişahlar tarafından esas alınmışlardır. Kanuni döneminde sadrazamlık yapmış Lütü Paşa'nın "Asafnâme" (Sadrazam Nasihatleri)si bu açıdan oldukça önemlidir¹⁴³. Lütü Paşa, kitabına "devlet düzeninin eskisine nazaran iyi işlemediğini belirterek başlamıştır. Dört bölümden oluşan¹⁴⁴ Asafnamenin birinci bölümünde, padişah ile vezir-i âzam arasında geçen müşaverenin varlığına işaret edilmiştir¹⁴⁵. Yine bu bölümün devamında vezir-i âzamin divan ehliyle ve ulema ile müşavere etmesi gerekliliği vurgulanmıştır¹⁴⁶. Osmanlı Devlet yönetiminde müşavere uygulamalarının tespitinde, o dönemde yaşamış kişilerin yazdığı tarihler de önemli yer teşkil etmektedir. Bunlardan biri "Neşri Tarihi"dir¹⁴⁷. Eserin bir bölümünde Sultan Murat Hüdevendigar'ın vezirleri ve devletin ileri gelenleriyle olan müşaveresi aktarılmıştır. Yine Osmanlı tarihinden kesitler aktaran Silahdar Fındıklı Mehmet Ağa'ya ait Nusretnâme adlı eserde, düzenlenecek bir sefer ile ilgili devletin ileri gelenleriyle padişah arasındaki geçen müşavereden

SÖNMEZ Tului, "Osmanlı Aydınlarının Saltanata Öğütleri: Nasihat-Nameler", Mülkiyeliler Birliği Dergisi, c. 15, sy. 129, Ankara 1991, s. 46.

¹⁴³ Eserini azledildikten sonra kaleme alan Lütü paşanın kısa da olsa vezir-i âzamlık yapmış olması bu esere ayrı bir önem kazandırmaktadır." KÜTÜKOĞLU S. Mübehat, Lütü Paşa Asafnâmesi, İstanbul 1991, s. V; LEWIS, "Ottoman Observers of Ottoman Decline", Islamic Studies, sy. I, 1992, s. 71-73; YURDAYDIN Hüseyin G, "Düşünce ve Bilim Tarihi", Türkiye Tarihi 2, İstanbul 2002, s. 220; AKSAN Virginia H, "Ottoman Political Writing 1768-1808", International Journal of Middle East Studies, vol. 25, no. 1, February 1993, s. 55.

¹⁴⁴ "... ve bu risaleyi dört bab üzere tertib itdüm. Bab-ı evvel, "Etvar u ahlak-ı vezir-i âzam ne resme gerekdür? Ve padişah ile niçe muamele itmek gerekdür (reaya ile niçe muamele gerekdür) anı bildürür. Bab-ı sani, tedbir-i sefer beyanındadır. Bab-ı salis, tedbir-i hazine beyanındadır. Bab-ı râbi, tedbir-i re'âyâ beyanındadır." KÜTÜKOĞLU, Asafname, s. 3.

¹⁴⁵ "...ve hak sözü padişaha hicab itmeyüp demek gerekdür. Ve padişah ile mukalesinin ve irada müteaalik **müşâveresin** haricden değil belki sâir vüzera bile bilmemek ve vakıf olmamak gerekdür." KÜTÜKOĞLU, Asafname, s. 5.

¹⁴⁶ "... ve ehl-i divan ve sâir menasiba ehl olanlara rağbet ü iltifat idüp müşar bi'l-benan idüp istimâlet vermek gerekdür... Anların birbirinin hakkında söyledüğüne inanmayup mansıblarında taharri idüp re'is-i ulema olanlar ile **müşavere** itmek lâzımdur." KÜTÜKOĞLU, Asafname, s. 16.

¹⁴⁷ NEŞRİ, Kitab-ı Cihan-Nüma, (haz: UNAT F.R.-KÖYMEN M.A), c. I, Ankara 1949, s. 7.

bahsedilmiştir¹⁴⁸. IV. Murad, Sultan İbrahim ve IV. Mehmed'in dönemlerini görmüş olan Mehmet Halifenin Tarih-i Gılmanî adlı eserinde ise, IV. Mehmed döneminde, "ayak divanı" yapılması için padişah ile devletin ileri gelenlerinin müşaveresi anlatılmıştır¹⁴⁹. Vezir-i âzam Piri Mehmed Paşa'nın hayatını tüm ayrıntılarıyla inceleyen bir başka eser, Yavuz Sultan Selim dönemiyle ilgili bizlere önemli bilgiler sunmaktadır¹⁵⁰. Bu eserde, Sultan Selim'in Vezir-i âzam Piri Mehmed Paşa'ya olan sonsuz güveninden ve pek çok olayda Piri Mehmed Paşa'nın Yavuz'a nasıl yol gösterdiğinden bahsedilmiştir¹⁵¹. Örneğin 1514 tarihli İran seferinde kurulan bir harp meclisinde, Piri Mehmed Paşa'nın önerilerinin Yavuz tarafından benimsendiği ve uygulamaya geçirildiği aktarılmıştır¹⁵². Piri Mehmed Paşa, Yavuz'un vefatından sonra üç yıla yakın bir süre Sultan Süleyman'ın sadrazamlığını yürütmüş, Belgrad ve Rodos'un fethinde son derece önemli rol oynamıştır¹⁵³. Osmanlı Devleti'nde padişah ile

¹⁴⁸ SİLAHDAR FINDIKLI Mehmed Ağa, Nusretname, c. I, (haz: PARMAKSIZOĞLU İsmet), İstanbul 1964, s. 277-280.

¹⁴⁹ MEHMED Halife, Târih-i Gilmânî, 1000 Temel Eser Dizisi: 74, (haz: SU Kamil), Ankara 1986, s. 50-57.

¹⁵⁰ KÜÇÜKDAĞ Yusuf, Vezir-i Âzam Piri Mehmed Paşa, Konya 1994.

¹⁵¹ Yavuz o dönemde sıkıntılarını istişare ettiği Piri Mehmed Paşa'nın önerileri doğrultusunda kardeşi Ahmet'i yakalamış saltanatın birliğine ve bütünlüğüne zarar verebilecek bu olaydan böylece kurtulmuştur. KÜÇÜKDAĞ, s. 21; Ayrıca Bkz. UĞUR Ahmed-ÇUHADAR Mustafa, Celalzade Mustafa, Selim-Nâme, Ankara 1990, s. 103; TUNALI Tahsin, "Yavuz Sultan Selim", Hayat Tarih Mecmuası, yıl. 9, c. 1, sy. 1, s. 36-37.

¹⁵² "Türk ordusu Çaldıran Sahrası'na gelip Şah'ın ordusu ile karşılaştığı günün gecesi (2 Recep 920/23 Ağustos 1514) Yavuz Sultan Selim, hemen bir harp meclisi topladı. Ertesi gün şafakla beraber savaşa başlama yahut askere yirmidört saat istirahat verme konusu tartışıldı. 2500 km.lik yorucu bir yolculuk yapan ve yiyecek sıkıntısı da çekmeye başlayan Osmanlı ordusu için vezirler, ikinci alternatifi uygun buldular. Bu fikre yalnızca Başdefterdar Piri Mehmed Çelebi karşı çıktı. Yavuz da aynı görüşte olmalı ki, başdefterdarın bu mütalaasına: 'İşte yegâne re'y sahibi bir adam! Yazık ki vezir olmamış!' diyerek iltifatta bulundu ve ertesi sabah muharebeye hazırlık yapmaları için komutanlara emir verdi. AHMED Refik, Sahaif-i Muzafferiyat-ı Osmaniye, İstanbul (tsz), s. 320-321, (KÜÇÜKDAĞ'dan naklen, s. 26); TUNALI, s. 36-37.

¹⁵³ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, E. 6142'de Vezir-i Âzam Piri Mehmed Paşa'nın, Belgrad kuşatmasını kaldırmanın sakıncalarını Sultan Süleyman'a bildiren arızası yer almaktadır; Yine TSMA'nin E. 6551'nde Vezir-i Âzam Piri Mehmed Paşa'nın Sultan Süleyman'ı Belgrad kuşatmasına ikna etmesi için Padişahın hocasına gönderdiği mektup yer almaktadır." KÜÇÜKDAĞ, s. 258-259.

devletin ileri gelenleri arasındaki müşavereleri örnekleyen bir diğer kaynak Koçi Bey Risalesidir¹⁵⁴. Koçi Bey, IV. Murat zamanında Hasoda'ya alınmış ve padişahın güvenini kazanarak sır dostu olacak kadar ona yaklaşmayı başarmıştır. Koçi Bey'in bu önemi Sultan İbrahim döneminde de devam etmiştir. Eski Osmanlı devlet teşkilatı hakkında sahip olduğu emsalsiz bilgi sayesinde, IV. Murat gibi tarihin en sert hükümdarına, Sultan İbrahim gibi her türlü telkine müsait olan bir padişaha, devlet teşkilatının ve idaresinin bozulduğu ve bu durumda nasıl hareket edilmesi gerektiğiyle ilgili fikirlerini çekinmeden arz edebilmiştir¹⁵⁵. Anlaşılacağı üzere bu kaynakların bir kısmı devletin "danışılarak" yönetilmesi gerekliliğini vurgularken diğer bir kısmı ise çeşitli padişahlar dönemindeki müşavereleri örneklemektedir. Dolayısıyla Osmanlı tarihinden kesitler sunan bu eserler şûra prensibinin Osmanlı Devleti'nde bilinen ve uygulanmış bir kurum olduğunu ortaya koymaktadır.

B. OSMANLI DEVLETİ'NDE YÖNETİCİ SINIFIN ŞÛRA UYGULAMASINDAKİ YERİ

Yönetici sınıf içerisinde yer alan birinci grup saray hizmetlileridir. Saray içerisinde bir takım hizmetlerin yerine getirilmesinde görevli olan bu sınıfın devlet yönetiminde söz sahibi olabilme ihtimali diğer üç gruba göre daha az görünmektedir. Askeri sınıfın ikinci parçasını seyfiye denilen kılıç sahipleri oluşturmuştur. Osmanlı Devleti'nin kuruluş felsefesinin fetih ve gaza temeli üzerine oturması devlet yönetiminde ilmiye sınıfının yanısıra seyfiyeye büyük bir güç kazandırmıştır¹⁵⁶. Yeniçeri ağası ve Rumeli Beylerbeyi, seyfiye sınıfının şûra meclislerinde yer almış ve devlet yönetiminde söz sahibi olmuş en önemli mensuplarıdır.

Yönetici sınıfın üçüncü kanadını ise konumuz açısından da büyük önem taşıyan ilmiye oluşturmaktadır. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren ilmiye mensuplarından yararlanma birkaç şekilde gerçekleşmiştir. Bunlardan biri ilmiye mensuplarından istişare amacıyla yararlanılmasıdır. İslam devlet yönetiminde tavsiye edilen şûra prensibinin hukuk alanına yansımından ibaret olan fetvanın Osmanlı Devleti'nde yaygın bir kullanıma sahip olduğu görülmektedir¹⁵⁷. Devlet yönetimini büyük oranda İslamî esaslara göre

¹⁵⁴ KOÇİ Bey, Koçi Bey Risalesi, (sad: DANIŞMAN Zuhuri), Ankara 1985, s. 10; ULUÇAY Çağatay M, "Koçi Bey", İA, c. 6, s. 832-835; ÖZBİLGİN, s. 71; AKSAN, Political Advice, s. 36-37.

¹⁵⁵ KOÇİ Bey, s. 11.

¹⁵⁶ ÖZDEN Gani, "Osmanlı Devleti'nin Genel Yapısı ve Yönetim Biçimi", Askeri Tarih Bülteni, c. 15, sy. 29, Ankara 1990, s. 2.

¹⁵⁷ JENNINGS B. C., "Kadı, Court, and Legal Procedure in 17 th C. Ottoman Kayseri", Stvdia Islamica, Paris 1978, s. 134-135; AYDIN, "Osmanlıda

şekillendiren Osmanlı padişahları ilmi bilgiyi gerektiren her türlü konuyu o konuda uzman alimlere danışmışlardır. Diğer taraftan ilmiye mensupları ülkenin önemli meselelerinin görüşüldüğü şûra meclislerinde yer alarak devletin karar alma sürecine doğrudan katılmışlardır¹⁵⁸. İlmiye sınıfından ayrıca vezirlik, vezir-i âzamlık, kazaskerlik, defterdarlık ve nişancılık gibi merkezi bürokrasinin önemli makamlarına tayin edilme yoluyla da yararlanmışlardır¹⁵⁹. Fatih'in Teşkilat Kanunnamesinin birinci babının “müşavere-i umuru saltanatı vezir-i âzam sair vüzera ile defterdarlarım ile müşavere ederler. Anlardan gayr kimesne vakf olmaya”¹⁶⁰ hükmü devlet meseleleriyle ilgili önemli kararların vezir-i azam, defterdar ve kadiasker gibi devletin ileri gelenlerinin müşaveresi ile alındığını açıkça ortaya koymaktadır¹⁶¹. Osmanlı Devlet teşkilatında yapısı ve

Hukuk”, Osmanlı Devleti Medeniyeti Tarihi, c. 2, İstanbul 1999, s. 411; ÖZDEN, s. 2.

¹⁵⁸ “Haremeyn ahvaline dair mütalaatı lahiyanın takdimi, sudur, ulema ve erbab-ı şûra ile de istişare olunacağı...”, BOA, HH, Dosya no: 93, Gömlek no: 3790, t: 29/ Z/1220; Ayrıca bkz. BOA, HH, no: 55834, Hicri 1205 tarihli belgede II. Selim'in önemli devlet meselelerini meşveret etmek üzere şeyhülislam, Rumeli kazaskeri ve Reis Efendinin saraya gelmelerini istemektedir, bkz. AKYILMAZ, Osmanlı Diplomasi Tarihi ve Teşkilatı, Konya 2000, dipnot. 17.

¹⁵⁹ İPŞİRLİ M, Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı, Osmanlı Devleti Tarihi, c. I, İstanbul 1999, s. 252.

¹⁶⁰ AKBULUT İlhan, “Fatih Sultan Mehmet ve Devrinin Adalet Düzeni, İstanbul Barosu Dergisi, c. LXVII, sy. 1-3, İstanbul 1993, s. 141; ÖZCAN Abdülkadir, Kanunname-i Al-i Osman, İstanbul 2003, s. 9.

¹⁶¹ Padişah ile etrafında bulunan heyetin karşılıklı müşaverelerini aktaran birçok tarihi kaynak bulunmaktadır. Uzunçarşılı da bu kaynaklardan birine dayanarak şu olayı anlatmaktadır: “... İmparator Joannis 1438'de Avrupa'ya yapacağı seyahat için II. Murat'ın mütalaasını almak isteyerek İogoros adında bir elçi göndermiştir. Padişah ise İmparatorun Avrupa'ya gitmesini uygun görmemiştir. Bizans İmparatorunun Avrupa'ya gidişinde asıl maksadı kiliselerin birleştirilmesi işidir. Padişah izin vermemesine rağmen İmparator bu seyahate çıktı. Bunun üzerine Sultan Murad bir müzakere meclisi kurdu ve devlet adamlarının fikrini sordu. Padişahın bu arzusunu Halil Paşa'dan başkaları uygun buldular; fakat Halil Paşa: 'Eğer şehir aleyhinde harp açarsan hakkımızda zararlı olur; zira o zaman imparator Latinlerden yardım istemek mecburiyetinde kalacak ve Latinler de bundan istifade ile dini akidelerini imparatora kabul ettirmek suretiyle aralarında ittihat ve ittifak olacaktır, biz ise bunların birleşmelerinden kaçmalıyız...' dedi. Halil Paşa'nın bu mütalaasına istişare heyeti de iştirak ettiğinden bu suretle İstanbul muhasarasından vaz geçildi.” Françes Vekayi-namesi (Bonn tab'ı, s. 179,181, Mırmıroğlu Tecümesi),

dayandığı temellerin gereği olarak ilmiye sınıfına mensup yetki sahibi bir çok ulema bulunmaktadır. Bunlardan biri olan kazasker Divan-ı Hümayun toplantılarında ulemanın temsilciliğini yapmıştır. Devlet teşkilatında önemli yeri olan bir diğer ilmiye üyesi ise şeyhülislamdır¹⁶². Örfi hukukun oluşum sürecinde içtihadî konularda kamu yarına uygun görüşün tercihi ve padişaha arz yetkisi şeyhülislama ait olmuştur. Divanın aslî üyesi olmadıkları halde önemli devlet meseleleri söz konusu olduğunda fikir ve onayları alınmak üzere toplantılara davet edilmişlerdir¹⁶³. Şeyhülislam meşveret meclislerinin aslî üyesi olarak müşavere uygulamalarına bizzat katılmıştır. Osmanlı şeyhülislamlarının önemli fonksiyonlarından birisi de padişah veya diğer devlet ricalinin soruları üzerine verdikleri “Fetavây-ı Şerife”lerdir. Fetavây-ı şerifenin önemi, fetvayı isteyen kişinin kendisini bu fetva ile bağlayarak, uyma zorunluluğu hissetmesidir¹⁶⁴.

(Uzunçarşılı’dan naklen, UZUNÇARŞILI, Çandarlı Vezir Ailesi, Ankara 1988, s. 57-58; AKSAN, Ottoman Political, s. 55.

¹⁶² Fatih Teşkilat Kanunnamesinin Birinci Babının “Meratib-i Ayan ve Ekâbir” ile ilgili kısmında “...ve şeyhülislam ulemanın reisidir. Ve muallim-i sultan dahi kezalik serdar-ı ulemadır. Vezir-i âzam anları üzerine almak ri’ayeten lazım ve münasibdür. Amma müfti ve hoca sair vüzeradan bir niçe tabaka yukarıdur ve tasaddur dahi iderler” denilmektedir. ÖZCAN, Kanunname-i Ali Osman, s. 5; ; ITKOWITZ Norman-SHINDER Joel, “The Office of Şeyh ül-Islam and the Tanzimat”, Middle Eastern Studies, vol. 8, no. 1, January 1972, s. 93 vd; MUMCU Ahmet, Osmanlı Devleti’nde Siyaseten Katl, Ankara 1985, s. 109; FEDAYİ Cemal, “Osmanlı Devleti’nde Şeyhülislâmlık Kurumu”, Osmanlı, c. 6, Ankara 1999, s. 448 AKSAN, Ottoman Political, s. 53 -55.

¹⁶³ ERTAN Veli, Tarihte Meşihat Makamı, İlmiye Sınıfı ve Meşhur Şeyhülislamlar, İstanbul 1969, s. 13.

¹⁶⁴ Kanuni devrinde bir mesele üzerinde ihtilaf çıkmış ve âlimler iki guruba ayrılmıştır. Ebussuud Efendi azlık arzeden grupta yer almış olmasına rağmen Padişah Şeyhülislamın reyini tercih etmiştir. Kanuni padişahlığı döneminde her işinde Ebussuud Efendinin mütalaasını almıştır. Kanuni Ebussuud Efendiye daima derinden bir sevgi ve saygıyla bağlı olmuştur.” KAHRAMAN Seyit Ali-GALİTEKİN Ahmed Nezih-DADAŞ Cevdet, İlmiye Sâlnâmesi, İstanbul 1998, s. 317; ERTAN, s. 55; “Bununla birlikte göz ardı edilmemesi gereken bir gerçek vardır ki o da şeyhülislamların padişah tarafından tayin ve azil edilmeleridir. Bu durum ise fetvaların her zaman doğru ve haklı hükümler içermesini engelleyebilmiştir. Kanuni’nin Şeyhülislamı Ebussuud Efendi “Padişah emri ile na meşru olan nesne meşru hale gelmez, haram emirle helal olmaz” şeklinde padişaha kafa tutabilmişken, bazı şeyhülislamlar ise padişahın her istediği fetvayı vermişlerdir.” CİN-AKYILMAZ, Hukuk Tarihi, s. 152; “Osmanlı Devletinde bir kişi katledileceği zaman genellikle şeyhülislamlardan fetva

Fetva alma yoluna özellikle şeriat dışı uygulamalarına hukuki bir zemin sağlamaya çalışan Osmanlı padişahlarına sıkça başvurulmuştur.

Yönetici sınıf içerisinde yer alan son grup kalemîyedir¹⁶⁵. Osmanlı diplomasi teşkilatında önemli rol oynayan reis'ül küttab ve kâtipler zümresi bu sınıfın üyesidirler. İmparatorluğun ilk dönemlerinde kalemîye sınıfı, ilmiye ve seyfiye kadar etkili olamamıştır. İlmiye ve seyfiyedeki bozulma, devlet teşkilatında gitgide belirginleşmeye başlayan uzmanlaşma, devletin yönetim merkezinin saraydan Bab-ı Ali'ye kayması ve Osmanlı Devleti'nin diplomasi anlayışında ortaya çıkan değişiklikler ile birlikte kalemîye sınıfının önemi artmıştır¹⁶⁶. Meşveret meclislerinde özellikle devletin gizli-açık her türlü kayıtlarına vakıf olan reis'ül küttabın fikirlerine başvurulmuştur¹⁶⁷.

C. ŞÛRA KURULU OLARAK DİVAN-I HÜMAYUN

En yüksek danışma ve karar kurullarından, çeşitli mahkemelere kadar görüşülecek işlerin niteliğine göre, hem doğu hem de batı medeniyetlerinde türlü özelliklerde kurul-organlar oluşturulmuştur. Divan-ı Hümayun İslam devletlerindeki kurul organların en gelişmişisi olarak kabul edilmiştir.

1. Divan-ı Hümayun'un Üyeleri

Divan-ı Hümayun'un başlıca üyeleri başta vezir-i âzam olmak üzere kubbealtı vezirleri, nişancı, defterdar, kazasker, Rumeli beylerbeyi, yeniçeri ağası ve kaptan-ı deryadır. Her biri kendi alanında uzman olan Divan-ı Hümayun üyeleri, devletin yönetimi ile ilgili kararların alınmasında birinci derecede rol oynamışlardır. Üyeler ifa ettikleri görev bakımından gruplara ayrıldığından devlet yönetimindeki tüm kademelerin bu kurulda temsil edildiği anlaşılmaktadır¹⁶⁸. Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde divanın tüm üyeleri

istenirdi." TUĞİ Solak Hüseyin, "Genç Osman Faciası", (haz. SERTOĞLU Midhat), Hayat Tarih Mecmuası, yıl. 9, c. 1, sy. 3, 1 Nisan 1973, s. 68.

¹⁶⁵ CİN-AKYILMAZ, Hukuk Tarihi, s. 117.

¹⁶⁶ AKYILMAZ, Diplomasi, s. 24-25/44.

¹⁶⁷ 1205 tarihinde şeyhülislam konağında sadrazamın da katılımıyla gerçekleştirilen, Şam valiliğinin ibkası meselesinin görüşüldüğü meclise reisülküttab da katılmıştır. BOA, HH, no: 11710; Ayrıca bkz BOA, HH, no.750, t: 1200 (1785), (AKYILMAZ, Diplomasi, dipnot 52); AHISHALI Recep, Osmanlı Devlet Teşkilatında Reisülküttablık (XVIII. Yüzyıl), İstanbul 2001, s.194.

¹⁶⁸ ÜNAL M.Nihat, "Osmanlı Devletinde Divan-ı Hümayun", İlim Kültür ve Sanatta Gerçek Dergisi, sy. 10, Mart 1976, s. 31-37; KURT Avni, "Osmanlı Devletinin Merkezi Hükümet Teşkilatı", Diyanet İlmi Dergi, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunun 700. Yılı Özel Sayısı, c. 35, sy. 1, Ocak-Şubat-Mart 1999, s. 118; İMBER, Ottoman, s. 157.

padişah tarafından atanmıştır¹⁶⁹. Divan üyelerinin padişahça belirlenmesi İkinci bölümde ifade ettiğimiz üzere şûra ilkesine aykırı değildir. Nitekim üyelerin belirlenmesi şûranın içtihadı bırakılan esaslarından biridir. Bir kısım İslam hukukçusunun ileri sürdüğü gibi üyeler halife veya toplumun ileri gelenleri tarafından belirlenebilir¹⁷⁰.

Divanın en önemli üyesi olan vezir-i âzam, devlet meseleleri ile ilgili konularda sultanla sık sık müşaverelerde bulunmuş ve konuyla ilgili görüşlerini bildirmiştir¹⁷¹. Dolayısıyla vezir-i âzam ile sultan arasında yakın bir ilişki söz konusudur. Vezir-i âzam zaman zaman padişahın yerinde görmediği kararlarına bile onun izniyle müdahale edebilmiştir¹⁷². Vezir-i âzamların padişahlara

¹⁶⁹ TANERİ Aydın, Kuruluş Döneminde Vezir-i Âzamlık, Ankara 1974, s. 67; İNALCIK Halil, “Murad II”, İA, c. 8, İstanbul 1988, s. 600.

¹⁷⁰ Yukarıda bilgi vermiştik.

¹⁷¹ “I. Mehmed’in bütün saltanatı boyunca ve II. Murad’ın ilk devirlerinde vezarette bulunan Bayezid Paşa geniş yetkilerin sahibi olmuştur. Bayezid Paşa bütün devlet meselelerinde yagane söz sahibi ve tek hâkimdi. Kaynaklarda I. Mehmed’in daima ona danıştığını ve onun fikirlerini aldığı yazılıdır...” UZUNÇARŞILI, “Mehmed I”, İA, İstanbul 1988, s. 501; Çandarlı Ali Paşa I. Bayezid’i İstanbul’un harb ile zaptetmek fikrinden vazgeçirmiştir. YINANÇ, Bayezid I, İA s. 378; Orhonlunun derlediği 128 nolu telhis vezir-azamın padişah ile görüşme isteğini vurgulamaktadır: “Telhis Merhum Vezir-i Âzam olan Mehmed Paşa’nundur: Devletlü padişâhum, eğerçi arz lazım olan ahval yazılıp mübarek rikab-ı humayunlarına arz etmekden hali değilüz lakin niçe umur vardır ki, devletlü padişahuma bi’l-müşafehe takrir ve tenhada tefhim etdürmeğe muhtaçdur; bu gün ferman-ı âlileri olursa divandan sonra bu kulları varup...” (R, 52 b), ORHONLU Cengiz, Telhisler(1597-1607) Osmanlı Tarihine Ait Belgeler, İstanbul 1970, s. 107.

¹⁷² “Bayezid, Bizans prensleri ile imparatorluğun varisleri arasındaki anlaşmazlıkları çözümlenmek amacıyla Siroz’da bir toplantı düzenledi. Bu toplantıya Bizans İmparatoru II. Manuel, kardeşi Theodore, yeğenleri başta olmak üzere bütün Bizans prensleri ve Sırbistan prensleri ve bazı senyörler katılmışlardır. Sultan, bunların birbirleri için yaptıkları ithamlardan öfkelenmiş ve Paleologların bir kısmını öldürme kararı aldı. Ancak vezir-i âzam Ali Paşa bu emrin icrasına engel oldu.” TANERİ, Vezir-i Âzamlık, s. 69; “...bayramdan sonraya bırakılan mübadele-i tasdikname maddesini Rusya’nın tacil ettiği ve İngiliz ittifakının tecdidini için elçilerine ruhsat geldiği... hakkında arz olup III. Selim’in “benim vezirim mübadele-i tasdiknameye münasip gün tayin olunup tercümana da ifade oluna ve İngiltere ittifakı tecdidine mübaşeret hususu havas-ı şûra ile söyleşip arz oluna...” , BOA, HH, Dosya no: 34, Gömlek no: 1729, t: 1218 (1803); “...Eflak ve Boğdan voyvodalarının tebdili hakkında... arz olup II.

gönderdikleri maruzata telhis veya takrir denilmiştir¹⁷³. Burada vezir-i âzam ilgili mesele hakkında Divan-ı Hümayun'da alınmış olan kararı ve kendi görüşünü sunarak aynı konuda padişahın fikrini sormuştur¹⁷⁴. Divanda alınan kararların kesinlik kazanabilmesi padişahın olumlu görüş bildirmesine bağlı olmuş aksi takdirde kararlar hükümsüz sayılmıştır¹⁷⁵. Padişah telhisin üst kısmına “ malum oldu, doğruluk eyledün”¹⁷⁶ gibi uygun gördüğünü belirten bir kayıt ya da “mümkün değildir, şimdi zamanı değildir”¹⁷⁷ şeklinde arzı reddettiğini gösteren bir ibare yazarak cevap vermiştir¹⁷⁸. Anlaşılacağı üzere burada bir müşavereden daha çok yüksek bir makama sunulan bir arz söz konusudur. Bununla birlikte vezir-i âzamin kendi görüşünü ortaya koyabilmesi ve bunu yazılı veya sözlü olarak padişaha bildirebilmesi son derece önemlidir. Aynı zamanda ikinci bölümde ifade ettiğimiz üzere padişahın sözünün bağlayıcı olması İslam hukukuna ve dolayısıyla danışma esasına aykırı değildir. Sonuç olarak vezir-i âzam Osmanlı Devlet teşkilatında Padişah'tan sonra gelen en yetkili kişi konumundadır. Hem Divan-ı Hümayun'da hem de kendi konağında topladığı İkinci Divanı'nda devlet yönetimiyle ilgili kararların alınmasında önemli

Selim'in benim vezirim her kim münasip ise anı nasb edesin, erbab-ı şûra dahi güzel biliyorlar...” BOA, HH, Dosya no: 35, Gömlek no: 1777, t: 1221(1806).

¹⁷³ UZUNÇARŞILI İ. H., “Tuğra ve Pençeler ile Ferman ve Buyrulduklara Dair”, Belleten, c. 5, sy. 17-18, Ankara 1941, s. 101 vd.

¹⁷⁴ “...Üvey oğlunun vefatı ile inhilal eden Aydın sancağına müteveffanın kethüdası olup Hamid Sancağı Beyi olan Yusuf Bey'in tayini ricasını havi telhis tezkiresi üzerine... hatt-ı hümayun”, BOA, AE, no: 179, t: 1014(1605); “Sultan Bayezid Han evladından olup irtihali vukubulan Esmahan Sultan vazifesinden bir kısmının Harem-i Hümayundan çıkmış... nam cariyeye sadaka buyrulması...”, BOA, AE, no: 49, t: 1014(1605).

¹⁷⁵ Ayrıntı için bkz. AKYILMAZ Gül, “Bir Telhis Örneği”, SÜHFD, Süleyman Arslan'a Armağan, c. 6, sy. 1-2, Konya 1998; SAHİLLİOĞLU Halil, Koca Sinan Paşa'nın Telhisleri, İstanbul 2004, s. V; AKYILMAZ, Diplomasi, s. 88.

¹⁷⁶ “... malum oldu...”, (R, 27 a-28 b), ORHONLU, s. 13; “...berhudâr olasin eyü doğruluk eyledün, bundan öte olmaz doğruluk eden berhudâr olur”, (R, 37 a), ORHONLU, s. 12.

¹⁷⁷ “...mümkün değildir eyle bilesün” , (Ü, 70 a- 72 a), ORHONLU, s. 33; “...Bu hizmet çoktan olmuştur, şimdi zamanı değildir”, (Ü, 54b-56a), ORHONLU, s. 7.

¹⁷⁸ Örneğin vezir-i âzam Yemişçi Hasan Paşa'nın Belgrad'a sefer düzenlenilmesi ile ilgili arzına dönemin padişahı III. Mehmet “malum oldu berhudâr olasin” diyerek onay vermiştir. (R, 13 a-14 b), ORHONLU, s. 17-18; Yemişçi Hasan Paşa'nın bir başka sefer talebi ise “zamanı değildir denilerek red edilmiştir. (Ü, 90 a- 90b), ORHONLU, s. 62.

roller üstlenmiştir. Aynı zamanda vezir-i âzam, bu kurullar dışında diğer meşveret meclislerinin de değişmez üyesi olmuştur¹⁷⁹.

Kubbealtı vezirlerinin divan toplantılarında kanunnamelerle sınırları çizilmiş belirli görevleri yoktur. Bu vezirler genellikle devletin yönetimine bilgi ve tecrübeleriyle katkıda bulunan ve sadrazama yardımcı olup danışmanlık yapan görevlilerdir¹⁸⁰. Aynı zamanda bu vezirler sahip oldukları bilgi birikimine güvenilen, gerektiğinde önemli yerlere atanabilecek potansiyel güç olarak kabul edilmişlerdir¹⁸¹. Nişancının şûra heyeti içerisinde başta örfî kanunların hazırlanması olmak üzere padişahın tuğrasını çekmek, arazi tahriri, dağıtımı ve belli bir döneme kadar dış işlerinde önemli roller üstlendiği ve bu alanlarda müşavere yetkisine sahip olduğu görülmektedir¹⁸². Fatih Kanunnamesinin saltanat erbabının müşaveresi ile ilgili maddesinden de açıkça anlaşılacağı üzere defterdar, devletin maliye ile ilgili meselelerin çözümünde birinci derecede rol oynamıştır¹⁸³. Kaptan paşa ise vezir payesi taşıması durumunda divan toplantılarına katılabilmiş ve denizcilik işlerine ilişkin meselelerde görüşüne başvurulmuştur¹⁸⁴. Yeniçeri ve acemi ocaklarının başında bulunan yeniçeri

¹⁷⁹ BOA, CTD, no: 334, t: 16/Ca/1201 (06.03.1787).

¹⁸⁰ Orhonlu'nun yayınladığı 113 nolu telhise vüzerâ kullarının diğer divan üyeleriyle karşılıklı müşaveresine işaret edilmektedir: “...**bu gün Divan-ı Hümayunda vüzerâ kulları ile Kadaskerler da'ileri ve defterdar kulları ile söyleşüp cümlesi** Vezir Murad Paşa kulları için zıkr olunan serdarlık hizmetine tayin olunmasın rey ve mügnasip görürler ve kendüsü dahı muhalefet etmeyüp ferman-ı şeriflerine imtisal eder. Nihayet kuvvet-i maliyede olan muzayakasın bahane eder...” (R, 26 a- 26 b), ORHONLU, s. 97-98.

¹⁸¹ KURT, s. 124; CİN-AKYILMAZ, Hukuk Tarihi, s. 138.

¹⁸² “...Akka'da İsmail Paşa askeri bozduğuna, kaptan paşa ve Tevkii Ragıb Efendi ile bu hususdaki istişareleri...” , BOA, HH, Dosya no: 101, Gömlek no: 4031, t. 1219 (1804), Kaptan Paşa ile Nişancının müşaverelerini örnekleemektedir.

¹⁸³ “Defterdar ve İrad-ı cedid defterdarı, Tevkii Osman, sabık kethüda Abdullah Berri, sabık Defterdar Emin, humbarhane nazırı Firdevs ve Ruznamçe-i evvel Rasih Efendi babîâliye çağrılarak sadrazam nezdinden toplanıp, Françe elçisine bütün konuşulan sözlerin mazabataları okunarak müşavere edildiğine ve elçinin üç teklifi...” ile igilidir. BOA, HH, Dosya no: 175, Gömlek no: 7643, t: 20/Z/1210 (26.06.1796).

¹⁸⁴ Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnamesi'nde “Vezareti var ise vüzerâ-i azam silkine dahil olur. Arz günlerinde Divan-ı Hümayun'a gelir ve kubbe altında yoluyla oturur.” UZUNÇARŞILI, Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı, Ankara 1988, s. 415; PARMAKSIZOĞLU İsmet, “Kaptan Paşa”, İA, c. VI, s. 207; CİN-AKYILMAZ, Hukuk Tarihi, s. 141; “...Brest limanındaki Fransa ve İspanya donanmaları hazırlandığından İngiliz gemilerinin civarda

ağasının Divan-ı Hümayun toplantılarının düzenli bir biçimde yürütülmesinde önemli rolleri olmuştur. Tıpkı kaptan paşa gibi vezirlik payesine sahip olduklarında divan toplantılarına katılmışlar, ocak işleri ve İstanbul'un asayışı ile ilgili konularda görüşlerini açıklamışlardır¹⁸⁵. Askeri işlerin başı Rumeli Beylerbeyi terfi ettiği zaman Divan-ı Hümayun üyesi olarak kubbealtı vezirliğine atandığı bilinmektedir. Rumeli beylerbeyinin Divan üyesi olarak önemli bir özelliği devlet merkezinde görev yapmadıkları için devamlı olarak Divan-ı Hümayun toplantılarına katılmamalarıdır¹⁸⁶. Divan görüşmelerinde şer'i sorunların çözüm görevi ise kadıaskere aittir. Dolayısıyla kazaskerin divandaki en önemli işi dava dinlemek olmuştur¹⁸⁷.

2. Divan-ı Hümayun'un Yetkileri

Divanın yetkileri bu kurulu oluşturan üyelerin görev ve nitelikleriyle paralel olarak açıklanabilir. Divan-ı Hümayunda devletin önemli siyasi, idari,

beklediklerine, Mısır yollarını tarassud edip **kaptan paşa ile istişare ...**" BOA, HH, Dosya no: 88, Gömlek no: 3626, t: 1215 (1800).

¹⁸⁵ "... Sadrazamın tahriratıyla ordu-yı hümayuna piyade ve süvari askerinin yetiştirilmesi talep edilmesi üzerine İstanbul ve Anadolu'da asker sevkinin mümkün olmadığına bu hususu şeyhülislam ve **ocak ağalarıyla müşavere** ve hal ve Rıkab-ı Hümayuna arza müsaade edilmesi..." BOA, HH, Dosya no: 213, Gömlek no: 11640, Hicri 1260 (1844) tarihli Hatt-ı Hümayun ocak ağasıyla müşavereyi ortaya koymaktadır.

¹⁸⁶ Mühimme ve ahkâm kayıtlarına göz attığımızda Rumeli beylerbeyinin Divan-ı Hümayun'a sürekli katılmadığı kolaylıkla anlaşılmaktadır. Nitekim divanda verilen bir kısım hükümde "Rumeli beylerbeyine hüküm ki" şeklinde hitap söz konusudur. "... Rumeli Beylerbeyisine hüküm yazıla ki El-haletü hazihi sadrû'l vüzera'il i azam Mesih Paşa'nın kapucubaşısı İskender bu defa Karamanda hayli yoldaşlık idüp... mezkurun haline münasip mahallerden mahlul düşecek on beş bin akçalık subaşılık çıkarup ilam idesiz..." ŞAHİN İlhan-EMECEN Feridun, Osmanlılarda Divan-Bürokrasi- Ahkâm II. Bayezid Dönemine Ait 906/1501 Tarihli Ahkâm Defteri, İstanbul 1994, no: 109, s. 31; Ayrıca bkz Aynı eser, no: 110, 133, 207, 215, 295, 369, 374, 390, 397, 443; Genellikle İstanbul'da bulunmadıklarından görevlerinin sınırlı olduğu söylenebilir. AYDIN, Hukuk Tarihi, s. 142; ONAR, s. 530; ÜÇÖK-MUMCU-BOZKURT, s. 209; UZUNÇARŞILI, Merkez, s. 18; MUMCU, Divan, s. 50-52.

¹⁸⁷ "Mustafa ve Ayşe adlı kardeşlerin İstanbul'a gidip, babalarının ölümü üzerine geride bıraktıklarının ırs yolu ile kendilerine geçtiğini, ancak küçük yaşta bulunmaları yüzünden anneleri... vasi tayin olunarak... şimdi erişkinlik çağına gelmeleri ile dava edip Divan'da kazaskerler huzurunda yüzyüze yapılan duruşmada..." BOA, Mühimme 90, no: 100, s. 80.

askeri, şer'i ve mali işleri görüşülmüş, şikâyet ve davalara bakılmış ve gerekli müzakerelerden sonra kararlar alınmıştır¹⁸⁸.

Divanın hukuk alanındaki yetkileri yasama, yürütme ve yargı şeklinde üçe ayrılabilir. Yasama faaliyeti şeriatın sınırlarından içeriye giremez¹⁸⁹. Bu hak ancak örfi hukuk alanında kullanılabilir. Yaratılan örfi hukuk düzenlemelerin çoğunluğu ise padişahın divanında hazırlanmıştır. Nişancının hazırladığı metin son biçimini divanda almış, bir ferman ya da hüküm biçiminde kanunlaştırılmıştır. Bu hükümler gerektiğinde toplanarak kanunname haline getirilmiştir¹⁹⁰.

Divan-ı Hümayun'un yürütme alanında geniş yetkilere sahip olduğu kuşkusuzdur. Bu kurulun yönetim alanında bazen üst düzey işlemleri bazense derin ayrıntılara inerek türlü işlemleri üstlendiği görülmektedir¹⁹¹. Ufak tımarlar dışında tüm dirliklerin tevcihi de divanda yapılmıştır¹⁹². Bununla birlikte bazı hizmetlilerin atanması doğrudan doğruya ilgili üst makama ait olmuştur¹⁹³. Bu

¹⁸⁸ ÇETİN Atilla, "Divan-ı Hümayun Beylikçi Kaleminin Görevleri ve İşleyişi Hakkında Önemli Bir Belge (1211/1797)", Vakıflar Dergisi, sy. 25, Ankara 1995, s. 271.

¹⁸⁹ ÜNAL, Divan-ı Hümayun, s. 37.

¹⁹⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. AKGÜNDÜZ, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri, c. 1, İstanbul 1990.

¹⁹¹ Hicri 14/ S/1102 (17.11.1690) tarihli bir belgeye göre "Hazret-i şehriyari Yemekliği için Edirne'den İstanbul'a varıncaya kadar verilecek odun hakkında Hatab Emîni Mehmed Ağa'ya Divan tezkiresi" yazılmıştır, BOA, AE. SAMD. II, Dosya no: 8, Gömlek no: 852, t: 1102 (1690).

¹⁹² "Sabık Rumeli Beylerbeyisi Mehmed Paşanın arzı üzerine akrabasından Paşa sancağında tımar mutasarrıfı Balı'ya zeamet tevcihi..." hakkında Rumeli Beylerbeyisine hüküm, BOA, Mühimme 1, sıra no: 191, sahife: 41, t: 961(1554); Ayrıca bkz. BOA, Mühimme 1, sıra no: 53, sahife 16, t: 961(1554); BOA, Mühimme 1, sıra no: 49, sahife: 15, t: 961 (1554); "Kilis sancağı beyi mektup gönderip hacı Cemal oğlu Darende Emirze için Kıbrıs cezaresinde Magosa kalesinde yoldaşlukta bulunmuştur deyu bildirmeğin iptidaden üç bin tımara şartla hüküm yazıldı..." BOA, Mühimme 13, sıra no: 1637, sahife: 225, Hicri 979 (1571) tarihli Halep Beylerbeyisine yazılan hüküm.

¹⁹³ Hicri 11/ Za/ 1102 (06.08.1691) tarihli bir belgeye göre "Sefer-i hümayunda bulunmadığına binaen Niğde Miralayı Mehmed'in azliyle yerine Miralay-ı Sabık Divan-ı Hümayun katib şakirdlerinden Zeynelabidin'in tayinine..." şeklinde Karaman Valisi İsmail Paşa'nın arzı söz konusudur. BOA, AE. SAMD II, Dosya no: 20, Gömlek no: 2143.

konuda divan ile yüksek rütbeli yöneticilerin yetkileri arasında tam bir çizgi çizilememiştir. Divanın doğrudan doğruya ilgilenmediği alanlarda ise bir üst-düzenleyici rolü oynadığı düşünülebilir. İdari işlerin denetlenmesinde Divan padişaktan sonraki en yetkili kurum olmuştur. Tımar sisteminin düzenli bir biçimde yürütülmesinde divanın rolü tartışmasızdır. Gerek tımar sahiplerinin reyadan yakınmaları gerekse tımar sahiplerinin yolsuzluk iddiaları divanda incelenerek çözüme kavuşturulmuştur¹⁹⁴. İki tımar sahibi arasındaki çekişmeler de divanda görüşülmüş ve ilgili makama soruşturma buyruğu yazılmış ve soruşturma sonucuna göre çözüme bağlanmıştır. Yöneticilerin uygunsuz bir hareketine rastlanırsa gerekli yönetsel tedbirler alınmış, örneğin zeameti başkasına verilmiştir. Görevlerini ihmal edenlerin işine ise son verilmiştir¹⁹⁵.

Divan-ı Hümayun, Osmanlı Devleti'ndeki adaletin gereğinin yerine getirilmesinde görevli en yüksek mahkeme olarak kabul edilmiştir. Divanın yargı alanında üç ayrı fonksiyonu söz konusudur. Birincisi, genel yargı denetimi yapmasıdır. Zaman zaman görevlendirilen “mehayif müfettişleri” adı verilen kadılar, özellikle çok yakınma gelen bölgelere gönderilerek yargılama yaparlar ve edindikleri bilgileri divana bildirirlerdi¹⁹⁶. İkincisi üst mahkeme fonksiyonudur. Davanın yeniden aynı kadı veya başka bir kadı tarafından görülmesi mevcut haksızlığı gidermeye yetmeyebilir. İşte bu kesinleşmiş hükümlerin padişah divanında yeniden incelenmesi yolunu doğurmuştur¹⁹⁷.

¹⁹⁴ “Rodos beyi Ali'nin bila sebep gediklerini alup adamlarına veya menfaat mukabilinde tevcih ettiğine dair Rodos kalesi Hisar erenlerinin yaptığı şikâyetin tetkikine memur edildiği...” ile ilgili Rodos Müftüsü ve kadısına hüküm, BOA, Mühimme 6, sıra no 119, sahife: 57, t: 972 (1564).

¹⁹⁵ “...Mukadema Liva-i Menteşe'ye mutasarrıf iken tayin olunan haslarının mahsulünü kendisinden mukaddem sancakbeyi olan Billa Mehmed gasbetmiş olmakla istirdadını istid'a eden halen Kangırı Sancakbeyi Mehmed'in iddiasını şer'i şerife tevfiakan ru'yet etmek üzere...” Menteşe sancağı kadılarına yazılan ferman, BOA, AE, no: 142, t: 953 (1546).

¹⁹⁶ MUMCU, Divan, s. 85-86.

¹⁹⁷ “Şeriat temsilcileri, padişahın bu yetkisini oldukça isteksiz biçimde tanımışlardır. Ebussud Efendinin şu fetvası çok ilginçtir: “Mesele: Bir defa şer'i şerifle fasl olunup ahir kadı tenfiz ve imza eylediği hususu yine aslından dinlemek şer'i olur mu? El cevab: Emr-i Sultani olmayacak olmaz. Memur olacak dahi sabıkan şerle fasl olunduğu sabit olacak tağyir olunmaz.” HORSTER Paul, Zur Anwendung des İslamischen Rechts im 16. Jahrhundert, Stuttgart 1935, s. 52 (MUMCU'dan naklen s. 92, dipnot. 97); “Yorgi... ye vermiş olduğu altmış altı kantar iç yağının bedeli olup merkum tarafından inkar edilmekte olan ikibin akçelik davanın bitarafane rü'yeti talebinde bulunan Hüseyin hakkında

Divanın yargı alanındaki üçüncü fonksiyonu ise ilk yargılama ve bunun sonunda kesin hüküm yeri olmasıdır. Hem şer'i hem örfi konularda divan ilk mahkeme olarak çalışmış ve verdiği hüküm hemen kesinleşmiştir¹⁹⁸. Örfi konularda ilk derece mahkemesi olması doğaldır. Netice olarak örfi hukukun kaynağı divandır¹⁹⁹.

Divan-ı Hümayun savaş açılması, barış akdedilmesi, yabancı elçilerin divana kabulü gibi dış işleri alanlarında oldukça önemli yetkilere sahiptir. Osmanlı Devleti güçlü olduğu dönemlerde çıkarları doğrultusunda kendi istediği devletlerle siyasal ilişkiler kurmuştur. Elçilerin güvenlik içerisinde devlete gelişi için gerekli tedbirler divanda belirlenmiş ve ilgililere bildirilmiştir²⁰⁰. Önemli siyasi meseleler karşısında alınacak tedbirler Divan-ı Hümayun'da kararlaştırılmıştır. Divanın siyasal alandaki yetkilerin en önemlisi savaş açmaktır. Aslında padişaha ait olan bu yetki bazen Divan-ı Hümayun'ca da

Galata Kadısına yazılan hüküm” BOA, AE, Esas no: 124, t: 953 (1556); “Çingene gurbet taifesine baş olan Hasan namında birinin müsademede ölmesinden dolayı kardeşleri tarafından yapılan şikayetin tetkiki ile merkum ile çingeneler itaat etmeyüp cenk ederken ölmüşler ise kanları heder olduğundan kimsenin rencide edilmemesi...” hakkında Nusaybin kadısına yazılan hüküm, BOA, Mühimme 6, sıra no: 569, sahife: 268, t: 972 (1564).

¹⁹⁸ “İşarına göre halvet-i sahiha halinde musahibet ettikleri sabit olan Ayni binti Hızır adında bir Müslüman kadın ile Musa adlı bir yahudinin siyaset olunmaları...” BOA, Mühimme 9, sıra no: 157, sahife: 59, t: 977 (1569); “...eşkiyanın affını istişare için dirayetli iki kişinin gönderilmesi..”, BOA, HH, Dosya no: 82, Gömlek no: 3388, Hicri 1215 (1800) tarihli hatt-ı hümayunda eşkiya ile ilgili bir davaya bakılması söz konusudur.

¹⁹⁹ “...şeri şerifin gereğine göre davranılarak paranın adı geçenlerden eksiksiz olarak alınması, vermek istemeyerek direnmelerine fırsat verilmemesi, mahalinde şer ile görülüp ödetilmesi mümkün olmazsa davanın İstanbul'a havale edilmesi, adı geçenlerin de gelmesi ve Divan-ı Hümayunda vezirler ve kazaskerler huzurunda durumlarının şer ile görülmesinin temini..., ile ilgili Köstendil kadısına gönderilen hüküm, BOA, Mühimme 90, no: 285, s. 227.

²⁰⁰ “...Trabzon beylebeyisine, Göne Sancağı beyi ...na , Gürel yolu üzerinde bulunan kazaların kadılarına, bu kazalardaki iskele eminlerine, beylerbeyi ve sancakbayı mütesellimleri ile kethüda yerleri, yeniçeri serdarları, dizdarlar ve sair iş erlerine gönderilen bu hükümde, adı geçen Melik'in elçisi veya adamlarının yol boyunca konaklayacakları yerlere korkusuzca ve sağ salim ulaşmalarının sağlanması, kimsenin ilişip incitilmesine fırsat verilmemesi...”, BOA, Mühimme 90, no: 421, s. 346, t: 1056 (1646).

kullanılabilmiştir²⁰¹. Sefer hazırlıkları ile ilgili gerekli buyruklar yine Divan-ı Hümayunca verilmiştir²⁰². Osmanlı Devleti zamanla eski gücünü kaybetmesiyle Divanın dış siyaset alanındaki yetkileri daha da önemli hale gelmiştir. Yabancı devletlerle denge siyaseti çerçevesinde çeşitli görüşmeler yapılmaya başlanmış, devletin hareket esasların belirlendiği kararlar Divan-ı Hümayun'da alınmıştır²⁰³. Devletin mali işlerinin de en yüksek düzeyde konuşulup

²⁰¹ 15 Mayıs 1722 tarihinde yapılan divan toplantısında şu kararlar alınmıştır: a. Afgan Kabileleri Mir Üveys oğlu Mahmud Han idaresinde, Kandehar'da isyan etmiş ve bir çok İran şehirleri bunlar tarafından zapt edildikten sonra, İsfahan şehri dahi muhasara altına alınmıştır. b. İran dahilindeki bu isyanın, Osmanlı Devleti sınırına sirayet etmesi muhtemel görüldüğünden, keyfiyet Osmanlı İmparatorluğunun doğu sınırları için de büyük bir tehlike arz etmektedir. c. Bu itibarla, evvelce Osmanlı İmparatorluğuna ait bulunuyorken, sonradan İran'a terkedilmiş bulunan doğu sınırlarımız üzerindeki, Revan, Tebriz, Gence ve Tiflis gibi daha bazı kal'a ve şehirler, tekrar Osmanlı İmparatorluğu içine alınması... d. Muteber telakki olunan bir çok kitablarına nazaran, Rafizi taifesi, mürted ve küfr erbabından sayıldığı için, bunlarla savaşmak dahi müşrikler ile harb etmeye müsavidir. e. Nihayet, Osmanlı Devleti'nin doğuda asayiş ve emniyetini sağlamak, müslüman Türklerle meskun bir kısım şehirleri, şüilerin zulmünden kurtarmak için, buraları zaptetmek maksadı ile, İran'a savaş açmak da hiç bir mahzur yoktur. Topkapı Sarayı, Revan, Ktb. Nr. 1947, Münşeat Mecmuası, AKTEPE Münir, Patrona İsyanı (1730), İstanbul 1958, s. 74-75; Örneğin Kanuni Sultan Süleyman döneminde Rodos'un fethi konusunda görüşmeler Divan-ı Hümayunda yapılmıştır. UZUNÇARŞILI, Osmanlı Tarihi, c. II, Ankara 1988, s. 313.

²⁰² "Fransalı'nın Brest'ten çıkan sefaininin Tulon'a duhulü ve Antona ve Marsilya ve Triyeste'de asker tahliyesi haberi üzerine... akdi meşveret ve gelen evrak-ı havadis tetkik edilerek Boğazın, Bosna, Mora, İnebahtı ve Arnavudlul sevahilinin muhafazası ve takviyesi ve oralarda asker mühimmat sevki ve orduya müretteb neferratı göndermeyen vilayetlerden bedellerinin tahsili hususunun ve alınacak tedabirin görüşülerek lazım gelenlerle tekiden tebliğine karar verildiği...", BOA, HH, Dosya no: 256, Gömlek no: 15513, t: 29/Z/1215 (13.05.1801); AKTEPE, 1720-1724 Osmanlı-İran Münasebetleri ve Silahşör Kemanî Mustafa Ağa'nın Revan Fetih-nâmesi, İstanbul 1970, s. 14.

²⁰³ "Reis Efendi'nin Devlet-i Aliyye'nin maslahatına muvafık devletler ile iktiza edecek muamelat-ı dostane hakkındaki layihası bermuceb-i irade akdedilen meclisde müzakere ve Fransa'nın niyyatı fasidesine karşı Fransalıya serrişte verilmeyerek Rusya, Nemçe ve Prusya devletleriyle ittifak edilmek esbabına tevessülün lüzumuna karar verildiğine dair", BOA, HH, Dosya no:268, Gömlek no:15618, t: 15/Z/1212 (31.05.1798); "Devlet-i Aliyye'nin Rusya, Prusya, İsveç, Danimarka devletleriyle tahaffuz-ı ittifakta buldukları hakkında...", BOA, HH, Dosya no: 273, Gömlek no:16072, t:29/Z/1216 (02.05.1802); Osmanlı

çözümlendiği yer Divan-ı Hümayundur. Hazineden para çıkması işlemi vezir-i âzam ile defterdarın ortak kararı ve imzası neticesinde gerçekleşmiştir. Hazinenin denetimini üstlenen Divan-ı Hümayun iktisadi ve mali alandaki meselelerin çözüm yeri olmuştur. Ayrıca vergi kanunnameleri Divanda nişancı ve yardımcıları tarafından hazırlanmış ve kanunnamelerin uygulanması, vergi düzenlemelerine uygun davranılması ile ilgili buyruklar Divandan çıkarılmıştır²⁰⁴. Vergilerin toplanması ile ilgili aksamalar Divan-ı Hümayun tarafından denetlenmiş ve yapılan yolsuzluklar divanca cezalandırılmıştır²⁰⁵. Divan-ı Hümayun tüm bu vergi işlemlerinin dışında türlü mali sorunlarla da ilgilenmiştir. Divan-ı Hümayun aynı zamanda reaya arasında mali alanda çıkan anlaşmazlıkların da çözüm yeri olmuştur²⁰⁶.

3. Divan-ı Hümayun'un Şûra Meclisi Niteliğinin Değerlendirilmesi

Divan-ı Hümayun şekil açısından değerlendirildiğinde şûra meclisine aykırı bir niteliği bulunmamaktadır. Emevilerden bu yana belki de istişare yönteminin en iyi uygulandığı kurum Divan-ı Hümayun olmuştur. Bununla birlikte dört halife döneminde kurumsallaşma yoluna giden, aslî-müstakil şûra meclisini tam olarak karşılayamamıştır. Esasen Osmanlılara kendilerinden önceki Türk ve İslam devletlerinden intikal etmiş müstakil bir şûra meclisi örneği yoktur. Bilindiği üzere Emeviler ile birlikte saltanat yönetimine geçiş, İslamî teoriyle bağdaşmayan uygulamalar, özellikle geliştirilmesi,

Devleti 1700 lü yıllarda İran'a karşı Rusya ile ortak hareket etmiş ve bununla ilgili Fransız elçileriyle görüşmeler yapılmıştır. Fransız elçisi Marquis de Bonnac'ın teklifi Divanda görüşülmüş ve teklife uygun şekilde karar alınmıştır. Bonnac'ın teklifi Rusya ile anlaşmaya varılması ve İrandaki muhtemel olaylara karşı da hazırlıklı olunmasını içermektedir. AKTEPE, Osmanlı-İran, s. 26-27.

²⁰⁴ "...Varna, Niğbolu ve Yergöğü kadınlarına gönderilen hükümde, defterhane-i amireye başvurulduğunda: ' Varna iskelesine gelip orada satılan tahıldan araba başına sekizer akça, yine aynı yerde satılan bal ve yağ gibi yiyecek maddeleri için ...on beş akça ..alın' diye açıklama olduğunun görüldüğü, buna göre ortada şer'e uymayan, defterle bağdaşmayan uygulama bulunduğu anlaşıldığından... defterde vakfa gelir kaydedilmiş olan miktarda paranın alınması..' BOA, Mühimme 90, no: 385, s. 316, t: 1056 (1646)

²⁰⁵ "...Kaya Sultan'ın ...kazasında bulunan hassının voyvodası Mahmud'un İstanbul'a giderek, adı geçen kazadaki 'Karlı gölü' diye anılan gölde avlanan balıklardan defterde ' öşr-i mâhi' kaydolunduğunu, buna dayanarak gidip bunu almak istediğinde halen göl yakınındaki ...veköylerinin sipahisinin deftere aykırı olarak haksız yere kendisine engel olduğunu, böylece hassın gelirinin eksilmesine sebep olduklarını bildirip buyruk dilemesi üzerine..." BOA, Mühimme 90, no: 250, t: 1056 (1646).

²⁰⁶ BOA, Mühimme 90, no: 472,429,416.

somutlaştırılması içtihad alanına bırakılan başta şûra olmak üzere kamu hukuku alanındaki önemli ilkelerin kurumsallaşmasını önlemiştir. Bu dönemlerde müstakil bir şûra kurumunun ortaya çıkmadığı, ancak devlet işlerinin kurullarda görüşülmesi sırasında bir yöntem olarak uygulandığı görülmektedir. Bu kurullar, istişare prensibinin uygulanabildiği ölçüde şûra meclisi niteliğini kazanmışlardır. Osmanlı Devleti'ne gelindiğinde Emevi ve Abbasilerde olduğu gibi saltanat yönetimi devam etmekle beraber meşveret, devlet işlerinin görülmesinde zorunlu bir yöntem olarak kabul edilmiştir.

Şûra hükmünün Osmanlı Devleti'nin hukuk terminolojisine girip girmediği ile ilgili herhangi bir problem yoktur. Müşavere hükmü çeşitli padişahlar döneminde kanunname ve hatt-ı hümayunlara uyulması gerekli bir kural olarak işlenmiştir. Fatih Kanunnamesinin birinci babının “Meratib-i Ayan ve Ekâbir” kısmında “...ve baş defterdarım dahi umurunu vezir-azam ile müşavere ideler” hükmü yer alır²⁰⁷. Birinci Abdülhamit “...iş bu maddelerin meşveretleri muktezi olan maddelerin istişaresi hemen sadece söyleşip yazılacak maddelerin arz olunması matlubumdur” diyerek istişareyi bizzat desteklemektedir²⁰⁸. Her işin meşveret ile görülmesini isteyen III. Selim ise “Kaimmakam Paşa, meşverette ideceğiniz maddeyi dikkatle söyleşir, taraf-ı hümayununa arz idersin. Gönül birliğiyle ibadullaha maslahatını Allah için tedbir idin. Rabita virin. Bir şey ki mesned-i şerif üzere meşveret oluna. Karar kabulümdür”²⁰⁹ demektedir. Aynı zamanda Osmanlı padişahları, şûra ehline seçtiklerini vurgulamak için cülus beratlarında “ittifak-ı ashab-ı âra” ile tahta geçtiklerini belirtmeyi adet edinmişlerdir. Görüldüğü üzere Osmanlı padişahları

²⁰⁷ ÖZCAN, Kanunname-i Ali Osman, s. 9.

²⁰⁸ BOA, HH, Dosya no: 14, Gömlek no: 570, t: 29/Z/1202 (30.09.1788).

²⁰⁹ (BOA, HH, no: 5405), ÖZKAYA Yücel, “III. Selim’in Devlet Yönetimi ile İlgili Hatt-ı Hümayunları”, X. Türk Tarih Kongresi 22-26 Eylül 1886 Kongreye Sunulan Bildiriler, c. IV, Ankara 1993, s. 1482; Bir başka Hatt-ı hümayunda “Meşveret mazbatası manzur-u hümayunum olub, maddeler malum. Cenab-ı hakk icrasına muvaffak eyleye” demektedir. Devletten herkesin sorumlu olduğunu da “... Gerek ocaklar ve gerek zeamet ve tımar nizamında Allah size mu’in olsun. Devletten yalnız ben hissedar değilim. Gerçi bir tul vakit ile olu manadır. Lakin beş on seneden sonra üzerine olunur ise Sultan Süleyman asrı gibi olur” diyerek belirtmektedir. Aynı hattın devamında Tanrının kendilerine yardımcı olacağını belirtip, gece gündüz konuşularak alınan kararlardan sonra gerekli düzenin verilebileceğini şöyle belirtir: “Kaimmakam Paşa, Hakk-ı teala hazretleri imdad eyleye. Allah kerimdir. İnşallah bizi daima ağlatmaz. Bir günde mesrur eder. Baş başa verüb gece ve gündüz söyleşüb esbab-ı zahirde kusur etmesesiz. Her ne muktezi ise nizam veresiz”. BOA, HH, no: 9284, (ÖZKAYA, III. Selim, s. 1482 vd).

İslami bir müessese olan meşverete büyük bir önem vermişlerdir²¹⁰. Dolayısıyla uygulamada şûra prensibinin varlığı veya uygulanıp uygulanmaması ile ilgili bir problem yoktur.

Divan-ı Hümayunda müşavere edilen konulara göz attığımızda şûra ilkesine tezatlık oluşturacak bir durum söz konusu değildir. İfade ettiğimiz üzere şûra ilkesi şer’i nas olmayan konularda geçerlidir. Konu bakımından getirilen bu sınırlama esasında Divan-ı Hümayun açısından da belirleyicidir. Zira Divan-ı Hümayun’da müşavere edilen konular şer’i nas olmayıp örfi hukuka ilişkindir. Böylelikle Divan-ı Hümayun İslam şûra meclisinin en önemli özelliğini bünyesinde taşımaktadır.

Daha önce ifade ettiğimiz üzere divan üyeleri her biri kendi alanlarında uzman kişilerdir. İkinci bölümde ifade ettiğimiz “şûra üyelerinin belirli niteliklere sahip olması gerekliliği” Osmanlı uygulamasında fazlasıyla yerine getirilmiştir²¹¹. Divan-ı Hümayunun nitelikli kimselerden oluşması şûrayı desteklemektedir. Üyelerin padişah tarafından atanması ise bir kısım İslam hukukçusunun savunduğu, üyelerin seçimle belirlenmesi, halifenin dilediği kimseleri şûra üyesi olarak atayamaması kuralını zedelemektedir. Bununla birlikte ifade ettiğimiz üzere şûra üyelerin belirlenmesi konusunda açık bir hüküm yoktur. Bazı İslam hukukçuları üyelerin halifece atanması gerekliliğini

²¹⁰ “Neşri’nin aktardığına göre Osman Bey bir şeye karar vermeden önce daima yanında bulunan kimselere sorar, danışır, müşavere ederdi. Örneğin Bileciği almadan önce “ammusu Tundar’la müşavere etti”, yine Aşıkpaşazadenin aktardığına göre Bizans toprağına fetih ile ilgili kardeşi Gündüz ile müşavere etmiş onun reyinin uygun olmadığını düşünerek kabul etmemiştir. Neşri I. Murat döneminde yapılan harp ve harp meclislerine ait müşaverelerden etraflıca bahsetmektedir.” KOYAMA Koıçiro, “Osmanlıların İlk Devirlerinde Divan-ı Hümayun”, XI. TTK (5-9 Eylül 1990) Kongreye Sunulan Bildiriler, c. III, Ankara 1994, s. 865 vd.

²¹¹ “Fatih vasiyetnamesinin bir bölümünde şunları söylemiştir: ‘Cenab- Hakk’ın inayetiyle oğlum Yıldırım Bayezid tahtıma yerleştikten sonra kendisine tarafımdan şunlar söylensin: bazı müşavirlerim var ki çok fena insanlar olup beni kötü nasihatleriyle yenilikler yapmaya, halk için ağır yükler ihdas etmeye ve merhametsizce kan dökmeğı emretmeğe sevkederlerdi ve gizli kinler besliyorlardı. Bu müşavirleri hayatta bırakmayın, bilakis kılıçla öldürün ve yanınızda böyle müşavirler tutmayın’ . Anlaşıldığı üzere Fatih vasiyetnamesinde müşavirlerin ehil olması gerekliliğini işaret etmiştir.” USLU, s. 22; Osmanlı Padişahının divan üyelerini atama ve azil yetkisi onlar üzerinde geniş bir otoriteye sahip olmasını sağlamıştır. Bunu da zaman zaman gönderdiği adaletnamelerle pekiştirmiştir. D’OHSON, “Divan Toplantıları 3 ”, (çev: DÜZ Ayda) Hayat Tarih Mecmuası, yıl. 9, c. 1, sy..4, 1 Mayıs 1973, s. 74-75.

savunmuşlardır. Dolayısıyla üyelerin padişahça belirlenmesi konusunda da herhangi bir aykırılık söz konusu değildir.

Divan-ı Hümayunda yapılan görüşmeler sırasında zabıt tutulmadığı için hangi konuların ne gibi yöntemlere göre görüşülüp tartışıldığını saptayabilmek bu konuda gözlemcilik yapmış kimselerin ve yazarların aktardıkları bilgilerle sınırlıdır²¹². Kaynaklarda sultanın vüzerâ ile “müşavere” veya “meşveret” ettiğine dair ibareler yer almıştır²¹³. Divan toplantılarında önemli görülen siyasî ve idarî konularda görüşme açılmıştır. Özellikle dış işleri konusundaki tartışmalar özgürce yapılmış, çeşitli görüşler ortaya atılabilmektedir. Bazı durumlarda yedi vezir tarafından yedi ayrı görüş ileri sürülebilmektedir. Önemli görevlere yapılacak atamalarda Divan uzun tartışmalardan sonra karar vermiştir. Özellikle örfî kanunları çok iyi bilen nişancı gerekirse üyeleri ikaz etmiş ve onun düşünceleri varılacak kararda son derece etkili olmuştur. Divan idarî denetim görevini yerine getirirken toplantıda sert tartışmaların geçtiği, kusuru görülen devlet adamının sorguya çekilerek hemen gereken işlemin uygulandığı ve bu uygulamanın da bu kurul önünde yapıldığı anlaşılmaktadır. Sefer için harcanacak para bile kurulun önünde tek tek sayılmış ve hesaplanmıştır. Görevli olarak merkezden uzaklaşacak olan hizmetlilerin gidiş rotaları da, gerekli görüşmelerden sonra saptanmıştır. Savaşta elde edilen tutsaklar divan eğer sarayda kurulmuşsa sarayda, ordugâhta kurulmuşsa ordugâhta huzura getirilerek görüşmeler yapılmış ve gereği yerine getirilmiştir. Tüm bunlardan anlaşılmaktadır ki idarî işlerde danışarak karar alınması yaygındır. İstisna olan

²¹² “1432’ye doğru Edirne’de II. Murat’ın sarayını ziyaret eden Bertrandon de La Brocquiere de, dönemin divan toplantısını şöyle anlatır: “Birinci kapıdan geçtik. Kapı içeri doğru açılıyordu ve hepsi elinde değnek, otuz kadar kul (kapıcı) tarafından korunuyordu. Biri izinsiz girmeye kalkarsa önce uzaklaşması için uyarırlar, direnirse ellerindeki değneklerle onu uzaklaştırırlar... Milano elçisi girince kapının yanında oturtuldu. Ne zaman bir elçi gelse (hemen her gün bir elçi gelir), sultan kapıda divan kurar (“il fait porte” için Fransa’da “kralın huzuruna kabul edilmek” denir.) Bizim “court du roy” dediğimiz şeye Türkler “Padişah Kapısı”, derler. Sultan içeri girdi ve yandaki bir divanhaneye gitti. Oturması için hazırlanmış kadife döşeli beş basamakla çıkılan bir sedirde, adetleri üzere, terzilerin çalışırken oturdukları biçimde, oturdu. Sonra divanhanenin yanında başka bir yerde beklemekte olan paşalar gelip sultanın önünden geçtiler. Divanhaneye girdiler ve divana katılması adet olan herkes yerini aldı. Divanhanenin duvarı boyunca sultandan oldukça uzakta idiler.” İNALCIK Halil, “Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600), (çev: SEZER Ruşen), İstanbul 2003, s. 94.

²¹³ NEŞRİ, c. II, s. 450-452-550-552.

ise padişahın veya vezir-i âzamın tek başına karar alması olmuştur²¹⁴. Divanın yargısal yetkisini kullanırken verdiği kararlarda danışmanın en az söz konusu olacağı açıktır²¹⁵. Şer'i konular vezir-i âzamca Rumeli kadiaskerine veya Anadolu kazaskerine havale edilmiştir. Örfi konular ise vezir-i âzamın bizzat sorunu dinleyip hüküm vermesi ya da ilgili üyeye havale etmesi yoluyla karar safhasına ulaştırılmıştır. İdarî işlerin bitmesinden sonra görüşülmeye başlanan davalarda taraflar ya bizzat divanda hazır bulunmuş ve yargılama yapılmış ya da daha önce yapılmış şikâyetlerin dilekçeleri vezir-i âzama okunmuş, o da şer-i örfi hukuk ayırımına göre sorunları çözmüş veya çözümletmiştir. Şikâyetlerin sözle yapılması da mümkün olabilmiştir. Divanda alınan kararlar kesin olup yakıncıların karara itiraz hakları olmamıştır²¹⁶.

Osmanlı Devleti'nin özellikle klasik döneminde Divan-ı Hümayun üzerinde padişahın otoritesi hâkimdir. Alınan kararlar, netice olarak padişahın iradesini yansıtmıştır. Padişahın başkanlık etmediği dönemlerde bile, Divan-ı Hümayun'un padişahın adına kurulduğu prensibi değişmemiş ve sürdürülen denetim ile de bu husus desteklenmiştir²¹⁷. Ayrıca Osmanlı padişahı divanda alınan kararları red etme hakkına da sahip olmuştur²¹⁸. Buna göre acaba divan

²¹⁴ MUMCU, Divan, s. 127.

²¹⁵ "...eşkiyanın affını istişare için dirayetli iki kişinin gönderilmesi..", BOA, HH, Dosya no: 82, Gömlek no: 3388, t:1215, belge hükmünden de anlaşılacağı üzere bir örfi davayla ilgili karar verebilmek için dirayetli iki kişi talep edilmektedir.

²¹⁶ "...Rumeli kazaskeri Mevlana Mehmed ile İstanbul kadısına gönderilen bu hükümde, davanın Divan-ı Hümayunda vezirler, adı geçen şeyhülislam ve kazaskerler huzurunda birkaç kez görülerek Topal Osman'a gerekli cevabın verildiği bildirilmekte, bundan sonra tekrar şirretlik edip dava ederse, bu türlü bir defa şer ile özellikle de Divan-ı Hümayunda görülüp karar bağlanan davanın dinlenmesinin yasaklanmış olduğu dikkate alınarak dinlenmemesi..." buyrulmaktadır, BOA, Mühimme 90, no: 344, s. 278-279.

²¹⁷ Bunlardan ilki doğrudan denetleme olarak da nitelendirilebilecek "Kafes arkası denetimi"dir. Hünkâr her istediğinde görülmeksizin ve orada olup olmadığı bilinmeksizin bütün olanı biteni görüp dinleyebilir. Divan-ı Hümayun'un denetlenme yollarından biri de arz yoludur. Arz, Padişahın divan toplantılarından hemen sonra arz odası denilen yerde divan üyelerini kabul etmesidir. Padişahın huzuruna arz için önce yeniçeri ağası, sonra kadiaskerler girerdi. Bunlardan sonra vezir-i âzam ve vezirler ve defterdar girerlerdi." İNALCIK, "Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600), (çev: SEZER Ruşen), İstanbul 2003, s. 95; ITKOWITZ, s. 54.

²¹⁸ Osmanlı Padişahının meşveret meclisince alınan karardan hoşnut olmadığını örnekleyen şu belge son kararların padişaha ait olduğunu göstermektedir: "Kaymakam Paşa, mukaddem ki senin sefere hareketin farz mesabesinde, elbet

kararlarının netice olarak padişahın iradesini yansıtması ve padişahın alınan kararları red edebilmesi Divan-ı Hümayun'un meşveret meclisi özelliğini ortadan kaldırmakta mıdır? İlk bakışta bu durum, temel amacı devlet meselelerinin karşılıklı müşaverelerden sonra fikir birliğine varılarak alınması ve böylece sorumluluğun paylaşılması olan şûra ilkesine aykırı gibi görünmektedir. Bununla birlikte İslam hukukuna göre son kararın devlet başkanınca verilmesi şûra ilkesine aykırı değildir. Şûra uygulamasında halifenin görüşünün ağırlık basması durumu ihtimal dahilindedir²¹⁹. Dolayısıyla Divan-ı hümayunun meşveret meclisi niteliğini zedeleyici bir durum söz konusu değildir. Kaldı ki Osmanlı uygulamasına bakıldığında Osmanlı padişahlarının genellikle bu seçkin kurulun almış olduğu kararları uygulamış oldukları görülmektedir²²⁰.

Yukarıdaki değerlendirmelerimiz gösteriyor ki Divan-ı Hümayun, sahip olduğu statü ve yüklendiği önemli fonksiyonlarla Osmanlı devlet yönetimine damgasını vurmuş önemli bir danışma organıdır. Osmanlı divanı her ne kadar kendinden önceki ve çağdaşı İslam devletlerindeki benzeri kurumlardan farklı nitelikler taşısa da iki yüz yıl süre ile haftada en az dört gün çalışan bir kurulun salt bir sembol ya da basit bir toplantı anlamı taşıdığı ileri sürülemez. Üyelerinin, şûra ehlinin taşınması gereken niteliklere uygun olması ve divanda şer'i alana müdahale edilmeden kararların kolektif bir biçimde alınması çeşitli

gidersun deyu bana cevap verdiniz. Ben de giderim dedim. Ben o vakit ibtida giderim demedim idi. Bu reyî siz ettiniz ve kapıya hat yazdırıp bütün dünyanın diline düşürdünüz. İsveçli elçi senin dahi tahririnde eşittik mesur olduk deyu yazmış idi bu kadar Frenk devletleri ve bu kadar ocaklar ve âm beyninde ben kendimi yalancı ve kezzab dedirmem ve yalan söyleyen padişahlar hakkında ne olduğunu bilürsünüz. Ben sizin tutumunuzdan benim sefere gitmem mi aksi ve sed çekmem. Zira padişah az levazımla kalkamaz. Elbette şimdiden hazırlanmalıdır. Sizde hiçbir hareket yoktur. Melike söz bir yakuşur gerek cenk ve gerek sulh. Ben elbet baharda Edirne'ye olsun hareket ederim. Eğer bir mani çıkarup beni ben ider iseniz ve beni bu kadar alemin ve Avrupa beyninde rezil iderseniz o meşverette bulunanların cümlenizi vallah rezil ederim. Sonra kendiniz bilürsünüz..." BOA, HH, no: 9335, t: 1205(1790), (III. Selim'in beyaz üzerine hatt-ı hümayunu), AKYILMAZ, Diplomasi, dipnot: 70, s. 146-147.

²¹⁹ Bu konu ile ilgili 2. bölümde bilgi vermiştik.

²²⁰ Osmanlı Padişahı alınan kararları malum-u hümayunum olmuştur diyerek onay verdiğini göstermiştir. "Benim vezirim, İngiltere elçisi ile bi'l müzakere arz olunan işbu takrir ve müzekkere manzur ve mealleri malum-u hümayunum olmuştur. Aferin Reis Bey yoluyla kelama bed iderek güzel sözler söylemiş..." BOA, HH, no: 20181, t: 1248 (1832), AKYILMAZ, Diplomasi, dipnot: 64; s. 144.

İslam devletlerinde görülen ve en gelişmiş şekline Osmanlı'da ulaşan Divan-ı Hümayun'a, aynı zamanda şûra geleneğinin devamı olan bir organ niteliği kazandırmıştır²²¹.

D. OSMANLI DEVLETİNDEKİ DİĞER DİVANLARIN ŞÛRA GÖREVİ

Osmanlı Devlet teşkilatında danışma organı niteliğinde Divan-ı Hümayun'dan başka kurullar da mevcuttur. Genellikle Divan-ı Hümayun üyelerinin divan toplantıları dışında bir araya gelmeleriyle oluşan bu kurullar zaman zaman devlet yönetimiyle ilgili önemli kararlara imza atmışlardır. Bu nedenle bu divanlara kısaca göz attık.

1. İkinci Divanı

Vezir-i âzâmın ikinci vakti kendi sarayında topladığı bu divan, Divan-ı Hümayun'dan sonra kurumlaşmış en önemli kurul organdır²²². Divan-ı Hümayun padişahın divanı olmasına karşılık, İkinci Divanı vezir-i âzâmın divanıdır²²³.

Tarihi kaynaklar ikinci divanın Salı ve Perşembe günleri dışında ikinci ezanından sonra toplandığını ortaya koymaktadır²²⁴. Bir başka tarihi kaynak ise ikinci divanın Divan-ı Hümayun toplantısı olmadığı zamanlarda sabahdan akşama kadar, Divan-ı Hümayun toplantılarının olduğu günlerde de

²²¹ FENDOĞLU Hasan Tahsin, Türk Hukuk Tarihi, İstanbul 2000, s. 309; CEYLAN, Divan-ı Hümayun, s. 400-417, CEYLAN, Parlamento, s. 589; MUMCU, Divan, s. 36; AYDIN, Hukuk Tarihi, s. 126; LEWIS, Meşveret, s. 779; AKGÜNDÜZ, Kanunnameler, c. 1, s. 82; Sencer ise bu kurulun padişahın divanı olması ve onun otoritesinin hakim olması nedeniyle bu kurulun danışma işlevinden yoksun olduğunu savunmaktadır. SENCER Muzaffer, "Tanzimat'a Kadar Osmanlı Yönetim Sistemi", Amme İdaresi Dergisi, c. 17, sy. 2, Ankara 1984, s. 25.

²²² "XVII. Yüzyıl tarihçilerinden Topçular Kâtibi Abdulkadir Efendi, ikinci vakti ezan okunup nevbet dövüldükten sonra farz namazın eda edildiğini ve divan ferman olunduğunu belirtmektedir." ABDÜLKADİR Efendi, Tarih, (haz: AYKUT Nezihi), İÜEF Doktora Tezi, İstanbul 1980, s. 751-752; Arşiv kaynaklarında İkinci Divanı "...paşa hazretleri bu gün ikinci divanı eylediler" şeklinde açıkça ifade edilmiştir. BA, KK, no: 7501, s. 2, (İPŞİRLİ, "İkinci Divanı", TDVİA, c. 22, İstanbul 2000, s. 26-27); UZUNÇARŞILI, Tuğra ve Pençeler, s. 101; MUMCU, Divan, s. 142; Tevkiî Abdurrahman Paşa Kanunnamesi, MTM, c. I-3, 1331, s. 499-500.

²²³ MUMCU, Divan, s. 142.

²²⁴ TAPK, c. I, s. 499-500; UZUNÇARŞILI, Merkez, s. 136.

öğleden sonra to plandığını göstermektedir²²⁵. Dolayısıyla Divan-ı Hümayun'un gücünde ve toplandığı günlerde ortaya çıkan değişime bağlı olarak ikinci divanın toplanma zamanı da farklılaşabilmiştir²²⁶. İkinci Divanı'nda görüşmelere Divan-ı Hümayun'dan hangi üyelerin katıldığı tam olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte bu divana görüşülecek meseleye bağlı olarak gerekli kimselerin çağrıldığı anlaşılmaktadır²²⁷.

Divan-ı Hümayunun düzenli olarak toplandığı dönemlerde, sadrazamlar bu divanda sonuçlanmayan veya görüşülmesine lüzum olmayan işleri kendi konaklarında toplanarak halletmişlerdir²²⁸. Bununla birlikte bu sınır hiç bir zaman açık ve net olarak belirlenmemiştir. Öyle sanıyoruz ki önemlilik ölçüsü her hükümdara veya vezir-i âzama göre değişmiş olan konular ya İkinci

²²⁵ Şem'dani- Zâde Fındıklılı Süleyman Efendi tarihinde ikinci divanından şu şekilde bahsedilmiştir: "...bu vezir erbâb-ı mesalihin maslahatına ihtimam ettiği için, kesret-i erbab-ı mesalihden Paşa kapısında divan sabahdan asre dek mümted oluridi." AKTEPE Münir, Şem'dani- Zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târihi Mür'i't-Tevârih, c. I, İstanbul 1976, s. 30; HALAÇOĞLU, Devlet Teşkilatı, s. 36.

²²⁶ Nimeti Efendi Salı ve Perşembe günlerinde ikinci divanın akdedilmediğini ileri sürerken Müverrih Ali'de yalnız Salı günü ikinci divanı olmadığını belirtmektedir. Şu halde Perşembe tatili 17. Yüzyılda ilave edilmiş olmalıdır. UZUNÇARŞILI, Merkez, s. 136.

²²⁷ "...Defterdar ve İrad-ı Cedid Defterdarı, Tevkii Osman, sabık kethüda Abdullah Berri, sabık Defterdar Emin, Humbarahane Nazırı Firdevs ve Ruznamçe-i Evvel Rasih Efendi Babîali'ye çağırılarak sadrazam nezdünde toplanup, Françe elçisine bütün konuşulan sözlerin mazbataları okunarak müşavere edildiği ve elçinin üç teklifi..." BOA, HH, Dosya no: 175, Gömlek no: 7643, t: 1210 (1795); "... Cümade'l-ülâ'nın on dördüncü sebt günü Paşa-kapısında müşavereye cümle erkan-ı devlet, ta Mekke ma'zûllerine varınca ulema dahi davet olundukda, Pehlivan Halil Ağa tedarik ettiği otuz iki dilaveri Paşa-kapısında çinili odaya gece vaz ertesi erbab-ı müşavere cem oldukda, Patorna matlubu olan Rumeli valiliğini irad ettikde, vezir kürk giydirecek oldukda, senin kürkünü giymem deyü izhâr-ı gayz edicek, Han hülâsa-i müşavere padişah huzurunda hatm olunup, fatiha kıra'et olunsun ve siz dahi kürkü huzur-ı hümayunda kabul eyleyin deyicek, cümlesi tasvib edüp, Bab-ı hümayundan Saray-ı hümayuna duhul ettiler ve Pehlivan Ağa, dilaverler ile birer ikişer, soğuk-çeşme Kapısı'ndan Sofa bekçisi Odası'na isal ve sair eshab-ı müşavere sarayda arslanhane tabir olunur odaya cem oldukda..." AKTEPE, Târihi Mür'i't-Tevârih, c. I, s. 19.

²²⁸ Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform, İstanbul 1993, s. 25; TAPK, c. I, s. 499-500; ORHONLU, s. XVII; UZUNÇARŞILI, Merkez, s. 136.

Divanı'nda ya da Divan-ı Hümayun'da çözümlenmiştir²²⁹. İkinci Divanı'nda görüşmelerin nasıl yapıldığına dair aydınlatıcı bilgiler bulunmamaktadır. Bununla birlikte bu divanda meselelerin nasıl ele alındığı konusunda uygulamadan bazı sonuçlar çıkarmak mümkündür. Divan-ı Hümayun'un gelişkin döneminde İkinci Divanı'nda daha çok örfi davalar dinlenilmiştir²³⁰. Öncelikle bakılacak davalara ilişkin evrak sıraya konur, iddia sahibi dinlenir veya yazılı iddiası okunur ve daha sonra diğer taraf dinlenirdi. Eğer dava vezir-i âzamın halledebileceği bir mesele ise derhal yaptırır veya ilgili emri verirdi; değilse veya arza sunulması gerekli bir mesele ise Divan-ı Hümayun'a havale eder veya çözümü kazaskerlere ve İstanbul kadısına bırakırdı. Davalar sırasında işin ehli olanlar görüşlerini ileri sürebilirler ve bunlar vezir-i âzamca kabul gördüğü takdirde buyruldu ile onaylanırdı²³¹. Dolayısıyla müşavere davalarının çözümünde bir usul olarak uygulanmıştır. Kararlar daha çok buyruldu şeklinde verilse de padişahın mutlak vekili olduğu için tuğralı buyruklar da çıkarılabilmıştır²³².

Vezir-i âzam davalar dışında bazı meselelerin çözümünü de İkinci Divanı'na getirebilmiştir. Tarihi kaynaklarda "burada öncelikle halkın işlerinin görüldüğünü, ardından sefer mühimmatının müzakere edildiği" kaydedilmektedir²³³. Divan-ı Hümayundayken ileri sürülen görüşleri teker teker değerlendirmek durumunda olan vezir-i âzam kendi divanında daha özgür olmakla birlikte meselelerin müşavere edilerek çözümü İkinci Divanı'nda da devam etmiştir²³⁴. Vezir-i âzam dairesinin saraydan ayrılıp, müstakil bir binaya sahip olmasının en önemli sonucu kuşkusuz yönetim merkezinin artık saray değil Bab-ı Âli olmasıdır²³⁵. Başta reis'ül küttab olmak üzere Divan-ı

²²⁹ MUSTAFA Nuri Paşa, *Netayic ül- Vukuât*, c. I-II, (haz: ÇAĞATAY Neşet), Ankara 1992, s. 66; Zaman zaman Divan-ı Hümayun'da çok basit ve önemsiz davaların dinlendiği görülmüştür. MUMCU, *Divan*, s. 142.

²³⁰ Tevkiî Abdurrahman Paşa "İkinci vakti divan akdedilip halkın işlerinin şer ve kanun üzere görüldüğünü, anlaşmazlıkların çözüldüğünü, isteyenlerin eline ahkam verildiği"ni belirtir. TAPK, c.I, s. 499-500.

²³¹ "Arzuhalin bir tarafına kararı içeren i'lâmın yazılması usuldü." UZUNÇARŞILI, *Merkez*, s. 138; İPŞİRLİ, *İkinci Divanı*, s. 27.

²³² BOA, AE, no: 53, t:1014 (1605); BÜLBÜL Zekeriya, *Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*, Ankara 2000, s. 116; MUMCU, *Divan*, s. 146.

²³³ ABDÜLKADİR Efendi, s. 395.

²³⁴ MUMCU, *Divan*, s. 146.

²³⁵ MUMCU, *Divan*, s. 29-30.

Hümayun'da görevli bir çok kâtip zamanla Bab-ı Âli'ye kaymıştır²³⁶. Dolayısıyla Divan-ı Hümayun'da görüşülmekte olan iç ve dış politikaya ait her türlü konu ve mali meseleler İkinci Divanı'nda ele alınmıştır. Ayrıca Padişah tarafından gönderilen hatt-ı hümayunun okunması, padişah huzuruna çıkarılmadan önce yabancı elçilerin kabulü, yeniçerilere aylık dağıtımı, ramazan ve bayram tebriklerinin kabulü gibi çeşitli tören ve uygulamalar bu divanda halledilmiştir²³⁷. Diğer taraftan daha önce Divan-ı Hümayun'da yapılan bazı askeri zümreler ile ilgili yargılamalar da İkinci Divanı'nda görülmüştür²³⁸. Anlaşılabileceği üzere İkinci Divanı Divan-ı Hümayun'dan sonra halkın şikâyetlerinin dinlendiği ve bir çok devlet meselesinin müşavere edilerek çözümlendiği en önemli organ olmuştur.

2. Cuma Divanı

Cuma Divanı, Cuma günleri sabah namazından sonra vezir-i âzamın başkanlığında toplanan divandır²³⁹. Bu divana Divan-ı Hümayun üyelerinden Kadıaskerler katılmıştır. Bunun dışında büyük tezkireci, çavuşbaşı, çavuşlar kâtipi, divan çavuşları, muhızır ağa gibi Divan-ı Hümayun hizmetlileri de bulunarak teşrifatla ilgili işlemleri yerine getirmişlerdir. Cuma divanında yalnızca şer'i ve örfi davalar dinlenilmiştir²⁴⁰. Dava dinlenirken Divan-ı Hümayundaki usul uygulanmıştır. Genellikle vezir-i âzam şer'i konuları Rumeli Kadıaskerine veya işler çoksa Anadolu Kadıaskerine havale etmiş, örfi konularda ise kendisi karar vermiştir²⁴¹. Cuma divanı ile Divan-ı Hümayun arasında dava dinleme bakımından kesin bir yetki sınırı yoktur. Huzur murafaasında her türlü örfi ve şer'i dava dinlenebilmiştir. Bu bakımdan Divan-ı Hümayun'un tamamlayıcısı niteliğindedir²⁴². Cuma divanında az da olsa

²³⁶ İPŞİRLİ, "Bâbiâli", TDVİA, c. 4, İstanbul 1991, s. 379; FINDLEY Carter, Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform Babıâli (1789-1922), (çev: Latif Boyacı-İzzet Akyol), İstanbul 1994, s. 48.

²³⁷ "...sadarete gelen elçiler ile sefaret tercümanlarına mülakat ve nevbet..." BOA, İrade Dahiliye 63599, t: 21 Ca/1259 (20.06.1843); HASKAN M. MERMİ-GÜLERSOY Çelik, Hükümet Kapısı Bab-ı Âli, İstanbul 2000, s. 102 vd.

²³⁸ İPŞİRLİ, İkinci Divanı, s. 27.

²³⁹ MUMCU, Divan, s. 147; AKYILDIZ, Reform, s. 25.

²⁴⁰ Bu nedenle bu divana "huzur mürafaası" da denilir. UZUNÇARŞILI, Merkez, 138-139; CİN-AKGÜNDÜZ, c. I, s. 203; CİN-AKYILMAZ, Hukuk Tarihi, s. 137.

²⁴¹ KARAÇAM Ali, Osmanlıyı Cihan Devleti Yapan 150 Sır, İstanbul 2001, s. 48; TAPK, c. I, s. 501-503; MUMCU, Divan, s. 147; UZUNÇARŞILI, Merkez, s. 139.

²⁴² MUMCU, Divan, s. 148.

danışma yoluna başvurulduğu açıktır. Özellikle vezir-i âzamin nitelemekte zorluk çektiği hususları kadıaskere sorması ve onların düşüncelerini alması mümkündür. Divan dağıldıktan sonra, kadıaskerlerin vezir-i âzamlarla yemek yemeleri ve yemek bitince “eğer bazı müşkil davalar vaki olursa bedeltaam içeriye getirip teenni ve tefsil üzere istima buyrulması” bu divanda davaların görülmesinde bir ölçüde danışma yoluna gidildiğini göstermektedir²⁴³.

3. Çarşamba Divanı

Merkezde, vezir-i âzamin başkanlığında düzenli olarak toplanan son kurul, “Çarşamba Divanı”dır. Bu divanın ne zaman ortaya çıktığı bilinmemektedir. Her Çarşamba günü sabah vakti Galata, Havas-ı Kostantaniye, Eyüp ve Üsküdar kadıları sadrazamın konağına gelip bu divanı akdetmişlerdir²⁴⁴. Çarşamba divanı toplanmadan önce İstanbul’da bulunan beylerbeyi, sancak beyleri ve yeniçeri ağası vezir-i âzamin huzuruna çıkıp devlet işleri hakkında bilgi vermişlerdir²⁴⁵. Divanda sadrazam “mesalih-i ibadullahı muktaza-i şer’i şerif üzere görür ve fasl-ı husumet ve kat’ı nizâ buyurur ve kavanin-i Osmaniyeyi icra eder, lazım geldikte kadı efendilere dahi dinletir”²⁴⁶. Kanunname hükmünden de anlaşılacağı üzere sadrazam gerek gördüğünde davaları diğer kadılara da dinletebilir veya onlara danışabilir. Bu divanda dava dinlenilmesinin yanı sıra İstanbul’un sorunlarıyla da ilgili görüşmeler yapıldığı anlaşılmaktadır. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti’nde belediye hizmetleri kadıların görevleri arasındadır²⁴⁷. Dolayısıyla bu divanda örfi hukukun kapsamındaki yargısal işlerin yanı sıra İstanbul’un çeşitli belediyececilik sorunlarının çözümünde de müşavere yoluna gidilmiştir. Çarşamba divanında dava dinleme ve görüşme usulü, Divan-ı Hümayundaki yöntemlere benzemektedir²⁴⁸.

4. Paşa Divanı

Doğrudan doğruya beylerbeyine bağlı olan ve onun başkanlığında toplanan bu kurulun ne zaman ortaya çıktığı tam olarak bilinmemekle birlikte zamanla geliştiği anlaşılmaktadır. Paşa divanı eyaletin merkez sancağı olan ve beylerbeyi tarafından idare edilen paşa sancağının merkezindeki beylerbeyinin

²⁴³ MUMCU, Divan, s. 147-148; UZUNÇARŞILI, Merkez, s. 139.

²⁴⁴ CİN-AKGÜNDÜZ, c. I, s. 203; AKYILDIZ, Reform, s. 25; UZUNÇARŞILI, Merkez, s. 140.

²⁴⁵ İPŞİRLİ, Devlet Teşkilatı, s. 167; MUMCU, Divan, s. 147-148; UZUNÇARŞILI, Merkez, s. 140.

²⁴⁶ TAPK, c. I, s. 503.

²⁴⁷ ORTAYLI İlber, Türkiye İdare Tarihi, Ankara 1979, s. 157.

²⁴⁸ MUMCU, Divan, s. 147-148.

konağında toplanmıştır²⁴⁹. Divan-ı Hümayun'un küçük bir modeli niteliğindeki bu divanda meseleler müşavere edilerek çözülmüştür²⁵⁰. Paşa divanının üyeleri, mal defterdarı, tımar defterdarı, eyalet kadısı, divan efendisi, tezkireci, çavuşlar, ruznameci ve kâtiplerdir²⁵¹. Ayrıca Rumeli ve Arap bölgelerindeki eyaletlerde toplantılara Türkçe bilmeyen halkın istek ve şikâyetlerini tercüme eden tercümanlar da katılmıştır²⁵². Eyalet halkının bizzat huzura çıkarak veya dilekçe ile başvurabildiği bu divanda eyalet meseleleriyle ilgili görüşmeler yapılmıştır²⁵³. En başta gelen şikâyet konusu tımarlar ile ilgili olmuştur²⁵⁴. Eyalette bulunan en yetkili kişinin beylerbeyi olması halkın türlü şikâyetlerini öncelikle paşa divanına getirmiştir. Paşa divanında davalar Divan-ı Hümayun'daki usule uygun olarak beylerbeyi ya da huzurda kadı tarafından dinlenilmiştir²⁵⁵. Bununla birlikte paşa divanında eyaletin yönetim ile ilgili sorunlarından çok azı gündeme girebilmiştir. Çünkü eyaletin resmi organları ve bunların işleyişi, hemen hemen en küçük ayrıntılarına kadar, İstanbul'dan gelen emirlerle yönetilmiştir²⁵⁶. Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde beylerbeyinin divanı, çoğu kez, ufak tefek işlerde bile kesin kararlar verememiştir. Bu

²⁴⁹ İPŞİRLİ, "Beylerbeyi", TDVİA, c. 6, İstanbul 1992, s. 72.

²⁵⁰ İPŞİRLİ, Beylerbeyi, s. 72.

²⁵¹ Özkaya Paşa divanında kadının üyeliğinin şüpheli olduğunu ifade etmektedir. ÖZKAYA, Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık, Ankara 1994, s. 15-16; KILIÇ Orhan, "Klasik Dönem Osmanlı Taşra Teşkilatı: Beylerbeylikler, Eyaletler, Kaptanlıklar, Voyvadalılar, Meliklikler", Türkler, c. 9, Ankara 2002, s. 889; AKGÜNDÜZ, Kanunnameler, c. 1, s. 219.

²⁵² İPŞİRLİ, Beylerbeyi, s. 72.

²⁵³ GÖYÜNÇ Nejat, "Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilatı (Tanzimata Kadar)", Osmanlı, c. 6, Ankara 1999, s. 79; CİN- AKYILMAZ, Hukuk Tarihi, s. 145.

²⁵⁴ CİN/ AKYILMAZ, Tarihte Toplum ve Yönetim Tarzı Olarak Feodalite ve Osmanlı Düzeni, Konya 1995, s. 213 vd.

²⁵⁵ AKGÜNDÜZ, Kanunnameler, c. 1, s. 219.

²⁵⁶ Örneğin 1572 Temmuzunda İstanbul'a yollanan mevacib defterinin incelenmesinden sonra Budin Beylerbeyisi Sokullu Mustafa Paşa'ya şunlar yazılmıştır: 'İptida Budun'a yeniçeri yazıldıkta ulufeleri beşer akçeden ziyade olmaya deyü ferman olunmuş iken bilfiil yirmiyedi nefer kimesneler altışar akçelü bulunmağın buyurdum ki vardukta minba'd Budun yeniçerilerinin ulufeleri beşten ziyade olmayub külli hizmetleri ve yoldaşlıkları zahir oldukça tımara arz olunub terakki arz olunmaya'. Dolayısıyla beylerbeyinin divanında böyle sorunlar esaslı olarak görüşülemezdi, çünkü bu konuda karar veremezlerdi." KALDY-NAGY, "XVI. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Merkezi Yönetimin Başlıca Sorunları", Tarih Araştırmaları Dergisi, c. VII, sy. 12-13, 1969, s. 54

dönemlerde beylerbeyinin Divan-ı Hümayun'un görüşünü alma zorunluluğu vardır²⁵⁷. Diğer taraftan beylerbeyi merkezden gelen talimatlar doğrultusunda eyalette işlenmiş bir kısım suçlarla ilgili soruşturmaların yapılması ve suç işleyenlerin yakalanarak gerekli cezaların verilmesi görevini de üstlenmiştir²⁵⁸. Bu durumda paşa divanı adeta koğuşurma ve yargılama organı olarak çalışmıştır. Sonuç olarak paşa divanı yapısı ve özellikleri göz önüne alındığında Osmanlı taşra teşkilatında yer alan ve kendi içerisinde şûra prensibini bir usul olarak uygulamış önemli bir organ olarak karşımıza çıkmaktadır.

5. Meşveret Meclisleri

Meşveret, İmparatorluğun kuruluş devrinden itibaren varlığı bilinen olağanüstü bir danışma kurulumudur²⁵⁹. Divan-ı Hümayun'un yanında bir nevi danışma meclisi görevi yapan meşveret meclislerinin, devletin büyüyüp genişlemesine paralel olarak beylik döneminden itibaren ihtiyaç duyulduğunda toplanması geleneği bulunmakla birlikte bu meclislerden 16. Yüzyıl kroniklerinde seyrek bahsedilmiştir. Osman Gazi, oğlu Orhan Gazi'ye vasiyetinde âlimler ile istişare etmesini tavsiye etmiştir. Burada üzerinde durulan meşveretin devlet idaresinde belirli esaslar çerçevesinde bir usul olarak kullanılmasıdır. Meşveret meclisinin bir kurum olarak önem kazanması ve sık sık toplanması ancak 17. Yüzyıl ortalarına, yani Divan-ı Hümayun toplantılarının seyrekleştiği ve eski önemini kaybettiği devreye rastlamaktadır²⁶⁰. Bu toplantılar, 18. Yüzyılın sonlarına doğru kurumsallaşmış ve bir meclis şeklinde klasik ve gelişkin halini almıştır²⁶¹. Böylece kararlar,

²⁵⁷ KALDY/NAGY, s. 54.

²⁵⁸ “Van Beylerbeyine... sahte berat ile gönüllü gediği almak istediği bildirilen Şenlik isimli şahsın sorgulanarak, sahte beratı kimin düzenlediğinin tesbit edilmesi ve kendisinin hapsedilerek neticenin bildirilmesi”, BOA, Mühimme 5, (haz: Komisyon), Ankara, 1994, s. 180; “Diyarbakir beylerbeyine ve kadısına...Çemişkezek halkından bazıları arzuhal sunup Çemişkezek Beyi Ali hakkında şikayette bulduklarından, şikayet konularının araştırılması ve üzerine sabit olan hak varsa alınıp sahiplerine iade edilmesi”, BOA, Mühimme 5, s. 184.

²⁵⁹ SHAW, “The Central Legislative Councils in the Nineteenth Century Ottoman Reform Movement Before 1876”, International Journal Of Middle East Studies, vol. 1, no. 1, January 1970, s. 51; CEYLAN, Parlamento, s. 589.

²⁶⁰ İPŞİRLİ, Devlet Teşkilatı, s. 187.

²⁶¹ Danışmak, söyleşmek anlamlarına gelen meşveret imparatorluğun başından beri varolmuştur. Müessese halini alması ise III. Selim devrindedir. MUMCU, Divan, s. 157-162; “Meşveret-i Kübra Meclisi akdolummazdan, meşveretin tanzimi için hazırlık ve müşavereyi hususiye yapılması...”, BOA, HH, Dosya no: 184,Gömlek no: 8578, t: 1204 (1789).

devletin ileri gelenlerinin katıldığı ve padişahın başkanlık ettiği bu toplantılarda alınır hale gelmiştir. Meşveret toplantılarının önemli özelliklerinden birisi de düşüncelerin serbestçe ileri sürülebilmesi ve meselelerin ayrıntılı bir şekilde tartışılabilmesidir. Meşverete katılan üyelere görüşlerini açıklamaları yönünde yapılan telkinler dini bir kural olan şûra prensibine dayandırılmıştır²⁶². Hatta yayınlanan hatlar ile padişahın bu konudaki desteği açıkça ortaya konularak, tam bir güvence sağlanmıştır²⁶³. Ülkenin içine düştüğü sıkıntılara çözüm bulma arayışı katılan herhangi bir üyenin reyini önemli hale getirmiştir. Meşverette görüşülen konu ile ilgili herkesin fikri sorularak kararlar katılanların ittifakı ile alınmıştır. Böylelikle önemli devlet meseleleri hakkında verilecek kararların sorumluluğunun paylaşılması da arzu edilmiştir²⁶⁴.

Meşveret meclisleri padişahın isteği üzerine toplanabildiği gibi sadrazam da bir telhisle meclisin toplanmasını padişaha önerebilirdi. Mumcu, meşveret meclislerinin iki şekilde toplandığını belirtmektedir. Birincisi padişahın isteği dışında toplanan meşveretlerdir ki, örneğin padişahın ölümü halinde, yenisinin seçilmesi amacıyla toplanmaktadır²⁶⁵. Diğeri ise padişahın isteği üzerine toplanan meşveretlerdir²⁶⁶. Meşveret meclisinde ele alınacak konunun önemlilik derecesine göre gerekli bilgi ve belgeler önceden üyelere verilirdi. Toplantılar padişahın başkanlığında ya da sadrazamın başkanlığında yapılırdı. Sadrazam başkanlığında toplanan meşverette alınan kararlar mazbata haline getirilip saraya sunulur ve padişah, devlet ricalinin ittifakıyla alınan kararlara genellikle uyardı²⁶⁷.

²⁶² “4 Muharrem 1197 tarihinde şeyhülislamın konağında, vezir-i âzâmın başkanlığında kaptanpaşa, sadreyn, nakib’ül eşraf, sair ulema, yeniçeri ağası ve diğer ricalin hazır bulunduğu toplantıda Halil Hamid Paşa, kimsenin susmayarak her şeyin doğrucasını söylemek herkese... farz olduğunu...” belirtmiştir. AHMED Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, c. 3, s. 16 vd; MUMCU, Divan, s. 160-161.

²⁶³ I. Abdülhamit’in ve III. Selim’in bu yöndeki hattı hümayunlarını daha önce vermiştik.

²⁶⁴ AKYILDIZ Ali, Meclis-i Meşveret, TDVİA, c. 28, s. 248.

²⁶⁵ I. Murad’ın ölümünden sonra devletin ileri gelenleri toplanarak şehzade Beyazıd’ın hükümdarlığını kararlaştırmış olduğu meşveret bu türdendir. MUMCU, Divan, s. 158.

²⁶⁶ III. Selim ve II. Mahmud devrinde toplanan meşveret meclisleri bu türdendir. SHAW, *Between Old and New*, Cambridge 1971, s. 73; SEYİTDANLIOĞLU Mehmet, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, Ankara 1999, s. 16; D’OHSON, “Divan Toplantıları 3”, s. 80.

²⁶⁷ AKYILDIZ, Meclis-i Meşveret, s. 248.

Klasik dönemde meşveret meclisleri belirli üyeleri bulunmamakla birlikte genellikle konuyla ilgili önemli devlet ricalinin biraya gelmesiyle toplanabilmekteydi. Meşverete katılacak kişiler padişahın emri üzerine önceden belirlenirdi. Meşveret meclisleri bazen merkezde bulunan devlet yöneticilerinin birçoğunun katıldığı umumi meclis niteliğinde bazense sadrazamın sadece yakın maiyeti ile dar katılımlı bir şekilde gerçekleştirilebilmiştir²⁶⁸. Padişah katılmazsa sadrazamın başkanlığında, şeyhülislam, kaptan paşa, kadiaskerler, bütün vezirler, devletin ileri gelenleri ve yüksek dereceli emekliler, gerektiğinde ulema temsilcileri bir araya gelerek bu meclisi oluşturmuşlardır²⁶⁹. Daha sonra meclis, esnaf, esnaf kethüdarları, yeniçeri aşçı ustaları, başkarakullukçular gibi diğer avamın da katılımıyla çok geniş bir platformda toplanmaya başlamıştır²⁷⁰. Dolayısıyla meşveret meclisleri Osmanlı tarihinde Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye'ye kadar ilmiye, seyfiye ve kalemiye üçlüsünün en geniş temsil edildiği meclis olmuştur. İfade ettiğimiz üzere bunun temel sebebi sorunlara çözüm bulmak ve daha fazla kişinin reyinin alınması yoluyla sorumluluğu paylaşmaktır.

Anlaşılabacağı üzere meşveret toplantılarının Divan-ı Hümayun toplantılarından ayrılan önemli özelliklerinden birisi de belirli üyelere oluşmaması ve devletin ileri gelen belli başlı bütün hizmetlilerinin katılabilmesi olmuştur. Bu toplantılara devlet yönetiminde bilgi ve tecrübe sahibi olan kişilerin katılmasına özen gösterilmiştir. Örneğin 19 Rebiyülâhir 1063 tarihinde tersane bahçesinde padişahın topladığı meşverete bir kâtip olmasına rağmen Hacı Halife, zekâ ve saygınlığı nedeniyle davet edilmiştir²⁷¹.

Çoğunlukla diplomatik konular, padişahın belirlenmesi, azli gibi önemli iç meseleler, toplumun genelini ilgilendiren iktisadî ve malî konular meşveret toplantılarının ana gündemini oluşturmuştur²⁷². Meşveret meclisleri

²⁶⁸ Sipah isyanının görüşülmesi için 19 Ra 1067 günü bütün devlet ricalinin katılımıyla meclis toplanmıştır. NAİMA, Naima Tarihi, c. VI, İstanbul 1298, s. 256, (AHİSHALI, Reisülküttâb'dan naklen, s. 194-195); 1180 yılında ise Gürcistan'ın durumu ile ilgili görüşmek üzere sadrazam, reisülküttâb ve sadaret kethüdasının katılımıyla bir toplantı yapılmıştır. BOA, A.AMD, no: 16/37), AHİSHALI, Reisülküttâb, s. 194-195; DOĞAN Muzaffer, Sadâret Kethüdâlığı (1730-1836), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Doktora Tezi), İstanbul 1995, s. 132; AKYILDIZ, Meclis-i Meşveret, s. 248.

²⁶⁹ UZUNÇARŞILI, Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı, Ankara 1984, s. 153.

²⁷⁰ AKYILDIZ, Meclis-i Meşveret, s. 248.

²⁷¹ MUMCU, Divan, s. 160; ÖZBİLGİN, s. 201.

²⁷² “İş bu telhis ve takrirler muahharen meşta-yı hümayuna Baht Giray Sultan'ın hanlığı vacib oldu. Bu tarafta dahi meclis-i meşveretde karardade olup sultan-ı

kurumsallaşma tarihi olan 17. Yüzyıla kadar tek ve belirli bir konuyu görüşmek üzere toplanmıştır. Divan-ı Hümayun ise bilindiği üzere çok çeşitli konulardan oluşan gündemi görüşmek üzere padişahın tayini ile seçilen belirli üyelerin katılımıyla yapılmıştır²⁷³. Meşveret toplantıları, tersanede, sarayda, Bab-ı Âli’de, sadrazam veya şeyhülislam konağında, kaptanpaşa divanhanesinde, ağa kapısında veya padişahın huzurunda olabilmıştır. Dolayısıyla bu meclisin toplandığı belirli bir yer yoktur²⁷⁴. Meşveret meclisi Divan-ı Hümayun’da olduğu gibi bir bürokratik örgüte de sahip değildir²⁷⁵. Bilindiği üzere Divan-ı Hümayun haftanın belirli günlerinde sıkı teşrifat kuralları içerisinde toplanmış ve devletin bütün önemli işlerinin yanı sıra çözümlenmesi gereken diğer meseleler bu kurulda görüşülmüştür. Meşveret meclisi ise ihtiyaca göre toplanan bir meclis olmuştur. Tüm bunlara rağmen kurulan meşveret meclisleri, Divan-ı Hümayunun başlattığı şûra geleneğinin bir devamı niteliğinde olmuş,

muma-ileyhin mukaddem Özi imdadına memuriyeti karin tehir olmamak için hemen iktiza eden teşrifat ve beratı ordu-yı hümayundan gönderilmesini erbab-ı şûrayı istisvab eylemeleriyle eğerce sultan-ı muma-ileyhin bir mübaşir ile acaleten ordu-yı hümayuna irsal olunacağı mukaddem yazmıştım. Lakin bu defa aceleten Özi’ye azimeti kapı tarafından istica olunmuştur. Esna-yı rahda meşta-yı hümayuna celp mi edersiniz yoksa verasından hemen teşrifat ve beratını irsal mi edersiniz? Cenab-ı siddikıma havale olunmuştur. Vaktiyle mürur ediyor tekrar bu tarafa tahrire hacet yoktur, hemen nizamını verip şu Özi’ye imdat hususuna Allah için sai ve gayret eyleyesiz...” BOA, HH, Dosya no: 22, Gömlek no: 1044, Hicri 1203 (1788) tarihli hatta meclis-i meşverette alınan bir karardan bahsetmektedir; “Belgrad Muhafızı Mustafa Paşa’nın oğlu Derviş Bey huzuriyle akdolunan meclis-i müşaverette Belgrad asilerinin tenkili için ne kadar nerelerden asker celbolunacağı ve nasıl hareket edeceklerinin kararlaştırıldığı, 2. İbnüssuud meselesi hakkında da Basra’nın nasıl muhafaza olunacağına dair tedbirler düşünüldüğü...” , BOA, HH, Dosya no: 241, Gömlek no: 13530, Hicri 1216 (1801)tarihli Hatt-ı Hümayunda mecliste alınan kararlarla ilgili bir başka örnektir; Bir başka Hatt-ı Hümayunda ise “Humbaracı ocağına giren tımarla, neferlerin nizamlarına dair Humbarhane nazırı tarafından kaleme alınan şûra meclisinde okunup, tetkikten sonra takarrur eden surete ve kanunname şeklinde tutulmasına ve balasına Hattı hümayun çekilmesine...” dairedir, BOA, HH, Dosya no: 296, Gömlek no: 17629, t: 1247 (1831); “..Yeni şeyhülislam olanların hanesine maiyeti ile resmen tebrike gitmek mutad olduğundan Sadrazamın gideceğine ve orada ulema, rical ve Yeniçeri ağası huzuriyle şûrada ve İngiltere meseleleri **müşavere** edileceği ...”, BOA, HH, Dosya no: 469, Gömlek no 22884, t: 1247 (1831).

²⁷³ MUMCU, Divan, s. 157 vd.

²⁷⁴ AKYILDIZ, Meclis-i Meşveret, s. 249.

²⁷⁵ D’OHSON, Divan Toplantıları 3, s. 80.

Divan-ı Hümayunun güçsüzleşmesiyle birlikte oluşan boşluk meşveret meclisleriyle doldurulmaya çalışılmıştır. Böylece hem yapılan iş hem de kurul adı olarak “meşveret” yerleşik bir kavram halini almıştır.

VII. ŞÛRA KARARLARI

Bu başlık altında Osmanlı Devleti’nde şûra kurulu olarak kabul edilebilecek tüm kurullarda alınan kararlar üzerinde durduk.

A. ŞERİAT DIŞI UYGULAMALARIN MEŞRULUĞUNUN SAĞLANMASI

Osmanlı hukuk sisteminin kendine özgü ikili bir yapıya sahip olması, yasama alanında şûra ehline farklı bir fonksiyon yüklemiştir. Şûra ehlinin örfi hukukun oluşumunda bizzat görevli olmasının yanısıra bu alanda yapılan düzenlemelerin meşruluğunun sağlanmasında da önemli roller üstlendiği görülmektedir.

Teorik olarak örfi hukuk kuralları şer’î hukuka uygun olmak zorundadır. Ancak Osmanlı tarihinde bunun tersi uygulamalara da rastlamak mümkün olmuştur²⁷⁶. Şeriat dışı bu tür uygulamaların halk kesiminde tepki çekmeden kabulü ise şeyhülislamıardan alınan fetvalar ile sağlanmıştır²⁷⁷. Osmanlı padişahlarının şeyhülislamıardan almış olduğu “şer’i şerife uygundur” fetvası her şeyi şer’i şerife uydurmada bir formül olarak daima uygulanmıştır. Bununla birlikte ifade etmek gerekir ki Osmanlı tarihinde şeyhülislamıarın

²⁷⁶ Özellikle ceza hukuku ve vergi hukuku alanlarında bu konuda somut örnekler mevcuttur. Osmanlı tapu tahrir defterlerinin giriş kısmında yer alan örfi yasalara bakıldığında, şer’i hükme aykırı birçok düzenlemenin yer aldığı görülmektedir. Örneğin hıristiyanların beslediği domuzlardan, bağ ürünlerinden, ürettikleri şaraplardan vergi alınması gibi. ÇAĞATAY, Şer’i-Örfi Hukuk, s. 660; HEYD, Studies in Old Ottoman Criminal Law, Oxford 1973, s. 191; GERBER, The Muslim Law, s. 112-113.

²⁷⁷ Zembilli’nin Mısır’a, Ebu’s Suud Efendi’nin Venedik’e savaş ilanını, Esad Efendi’nin Nizam-ı Cedid-i meşru gösteren fetvası, Hayri Efendi’nin I. Dünya Harbine ait cihad fetvası ve Dürrizade Abdullah Efendi’nin Atatürk ve milli mücadele kahramanları aleyhine verdiği fetvalar siyasi nitelikte olan fetvalardır. ALTUNSU Abdülkadir, Osmanlı Şeyhülislamıarı, Ankara 1972, s. XLIV. Şeyhülislam Ebu’s Suud Efendi bir fetvasında “eğer örfi kazaya ise ehl-i şer’in âna alakası olmaz” diyerek kanunların yani örfi hukuk düzenlemelerinin kendi ilgi ve yetki alanları dışında kaldığını vurgulamıştır. Fakat örfi hukuk tarafından düzenlenen ve İslam hukukunun ilgi alanı dışında kalan konularda da (timar sistemi gibi) fetvalar vermiştir. HEYD, Criminal Law, s. 191.

zaman zaman padişahın şeriat dışı uygulamalarına karşı çıktıkları ve istenilen doğrultuda fetva vermekten kaçındıkları görülmüştür²⁷⁸.

Şer'i kılıfa uydurulmaya çalışılan örfi hukuk düzenlemelerinden birisi kardeş katli meselesidir. İslam hukukunda açık bir destek bulamayan şûra ehli, kardeş katlini bazı genel ilkelere dayandırarak hukuki bir zemine oturtmaya çalışmıştır. Osmanlı ulemasının çoğunluğu, şehzadeleri müstakbel bir fitne ve anarşi kaynağı olarak görmüş ve fitne adam öldürmekten daha kötüdür hükmü çerçevesinde katli meşru kabul etmişlerdir. Osmanlı şeyhülislamlarından Hoca Sadeddin Efendi, Yıldırım Bayezid'in kardeşi Yakub Çelebi'yi katlettirmesini bu hükme dayandırmıştır²⁷⁹. Osmanlı ulemasının kardeş katli uygulamalarına meşruluk kazandırmak için kimi zaman da özel zararın genel zarara tercihi veya kamu yararı olarak nitelendirilen nizam-ı alem ilkesine dayandıkları bilinmektedir²⁸⁰.

Fatih'in Teşkilat Kanunnamesi'nde padişahın oğullarından hangisi saltanatı ele geçirirse, onun diğer kardeşlerini, devletin birlik ve beraberliği ve yüksek menfaatleri için katlettirmesi gerektiği vurgulanmıştır. Bu kanunnamede kardeş katlinin şûra ehlinin çoğunluğunca kabul görmüş bir uygulama olduğunu göstermek için "ekser ulema dahi tecviz etmiştir" ifadesi kullanılmıştır²⁸¹.

18. Yüzyılın ikinci yarısından sonra şûra meclisinde meşruluk kazandırılmaya çalışılan konular çeşitlilik göstermiştir. Bunun temel sebebi Osmanlı Devleti'nin eski ihtişamlı günlerini kaybetmesi ve batılı güçler karşısında zayıf düşmeye başlamasıdır. Böylece meşveret meclisleri devletin içine düştüğü sorunlara katılanların karşılıklı görüş alışverişleriyle çözümler ararken aynı zamanda alınan kararlara yönetilenler nezdinde meşruiyet kazandırmaktaydı. Meşveret meclislerinin başlıca gündemini uluslararası sistemdeki dengeler ve gerileme sürecinin durdurulması için alınacak tedbirler oluşturmuştur. Yine bu dönemde yabancı devletlerle yapılacak ittifak ve barış konularını görüşmek için toplanan meşveret meclislerinin sayısı artmıştır. Şeriat dışı bu tür kararlara halkın tepkisini çekmeden meşru zemin kazandırılması şeyhülislamlarca verilen fetvalarla sağlanmıştır. Örneğin Prusya'nın ittifak teklifi ve cizyede yapılan zammı görüşmek üzere 1756'da meşveret meclisi toplanmıştır. Bu mecliste ilmiye zümresinin ileri gelenlerinden şeyhülislam ve

²⁷⁸ Genç Osman zamanı şeyhülislamı Esad Efendi, padişahın kardeşini öldürtmek için istediği fetvayı vermemiştir. ALTUNSU, s. XLIV.

²⁷⁹ AKMAN Mehmet, Osmanlı Devleti'nde Kardeş Katli, İstanbul 1997, s. 151.

²⁸⁰ AKMAN, s. 151 vd.

²⁸¹ "ve her kimesneye evladından saltanat müyesser ola, karındaşların nizam-ı âlem için katletmek münasibtir. Ekser ulema dahi tecviz etmiştir. Ânınla âmil olalar." ÖZCAN, Kardeş Katli, s. 46.

kazaskerler hıristiyan bir devletle ittifak yapmanın şer'i esaslara uygun olduğunu ifade etmişlerdir. Böylece İttifak kararının meşruiyetinin sağlanmasında ilmiye sınıfı mensupları önemli bir fonksiyon yerine getirmişlerdir²⁸².

B. PADİŞAHIN BELİRLENMESİ VE HAL'İ

17. Yüzyılda padişahların tahtta çıkarılışı ve tahttan indirilişi gibi önemli saltanat değişikliklerinin şûra ehlince gerçekleştirildiği dikkate alındığında bu meclislerin önemi daha iyi anlaşılabilir. Padişahın belirlenmesi veya azli ile ilgili meşveret meclisleri iki şekilde toplanabilmiştir. Birincisi Padişah tahtta iken çıkan bir ayaklanma sebebiyle şûra ehlinin toplanmasıdır. Bu durumda yapılan meşveret toplantıları genellikle padişahın tahttan indirilmesiyle sonuçlanmıştır²⁸³. Yeni padişah yine bu meclis kararıyla belirlenmiştir²⁸⁴. İkincisi padişahın ölümü halinde şûra meclisinin toplanmasıdır. Tahta geçecek şehzadenin silahlı bir siyasi mücadele sonucu belli olmaması durumunda padişahın ölüm haberi Darüssaade ağası tarafından sadrazama bildirilmiş, onun çağrısıyla da divan toplantısı yapılmıştır. Şehzadeler arasından kimin padişah olacağını kanunnameye göre tesbit eden Divan, Darüssaade ağasına kararını bildirmiştir²⁸⁵.

Osmanlı Devleti'nde Fatih Sultan Mehmed'in saltanatına kadar geçen kuruluş döneminde cülûs olgusu belirli bir sisteme bağlı olarak devam etmemiştir. Osmanlı hanedanından saltanata kimin daha çok layık olduğunu belirleme konusunda bazı grupların belirleyici role sahip olduklarını görülmüştür. İslam hukukunda halifenin seçiminde etkili olan "ehl-i hall ve'l akd" gibi Osmanlı Devleti'ndeki ahiler, vezirler ve bir kısım soylu Türk aileleri, hanedan içinden üstün özelliklere sahip gördükleri kimselerin padişah olmalarını

²⁸² HH. 317, bkz. CİHAN Ahmed, Reform Çağında Osmanlı İlmiye Sınıfı, İstanbul 2004, s. 66.

²⁸³ MUMCU, Divan, s.158.

²⁸⁴ ÖZBİLGİN, s. 46-47.

²⁸⁵ "I. Mehmed, vefatından evvel oğlu Murad gelinceye kadar ölümünün gizlenmesini vezirlerinden istedi. Sultan ölünce Bayezid Paşa, Hacı İvaz Paşa ve İbrahim Paşa toplandılar ve divanda vardıkları kararı ordu mensuplarına tebliğ ettiler. Askerleri oyalamak için alınan karar 'Padişah, İzmirlioğlunun üzerine gitmek istiyor. Buyurdu ki kulların evvel varsınlar. Anadolu beylerbeyi ile Biga'da buluşsunlar' şeklindeydi. Yine divanda alınan karar gereğince yeniçerilere ulufelerini verdiler. Kaynaklar vezirlerin her gün Kapı'da divan edip, kadılıklarla, medreselere ve sancaklara gerekli tayinleri yaptıklarını ve tımar tevcih etmeye devam ettiklerini yazmaktadır." NEŞRİ, c. II, s. 550-552; ÖZBİLGİN, s. 46-47; MUMCU, Divan, s.157 vd.

sağlamışlardır. Osman Gazi aşiret önderleri ve ahiler tarafından, Orhan Bey babasının vasiyeti üzerine ahi topluluğu tarafından, kendisi de ahi reisi olan I. Murad ahiler tarafından, Yıldırım Bayezid savaş meydanında babasının şehit olması üzerine orada bulunan ümera tarafından, II. Murad babasının vasiyeti ve erkân ve yeniçerilerin kabulüyle padişah seçilmişlerdir. Görüldüğü üzere Osmanlı Hanedanı içinde devlet reisinin seçimi, II. Murad'ın hükümdarlığına kadar nüfuzlu şahsiyetlerle beylerin elinde olmuştur. Osmanlı Devleti'nde bir çeşit ehl-i hal ve'l-akd niteliğinde olan bu beylerin hükümdarlar üzerindeki hüküm ve nüfuzu Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethine kadar devam etmiştir²⁸⁶.

Fatih'ten sonraki en önemli gelişme Yavuz Sultan Selim'in hilafeti resmen devralmış olmasıdır. Kanuni'den sonra tahta geçen II. Selim döneminde ise Ebussuud ve Kemal Paşazade'nin de katkılarıyla egemenliğin bölünmezliği ilkesi artık tamamen yerleşmeye başlamıştır. Aynı zamanda bu dönemde saltanatın intikali konusunda belirli bir kurala doğru adım atılmıştır. Bu kural padişahın en büyük erkek evladının tahta çıkmasıdır. Buna göre o zamana kadar şehzadelerin valiliklere gönderilmesi usulü terk edilerek en büyük şehzade sancağa çıkarılmış ve vali olarak atanmıştır²⁸⁷. I. Ahmet tahta çıktığı zaman çocuk yaşta olması ve çocuğu olmadan ölebileme ihtimali karşısında kardeşini öldürmesi devlet erkânınca engellenmiştir. Nitekim Sultan I. Ahmed öldüğünde çocukları henüz küçük oldukları için Kubbealtında toplanan meşveret meclisi kardeşi şehzade Mustafa'yı tahta geçirmiştir²⁸⁸. Dolayısıyla sadaret kaymakamı, şeyhülislam ve diğer ileri gelenler katılımıyla yapılan bu meşveret meclisinde

²⁸⁶ RASİM Ahmed, Osmanlı Tarihi (Seçmeler), (Haz: PARMAKSIZOĞLU İsmet), İstanbul 1968, s. 82; KINROSS Lord, The Ottoman Centuries, The Rise and Fall of the Turkish Empire, New York 1977, s. 147; İNALCIK, Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar I, Ankara 1987, s. 132-136; YÜCEL Yaşar, "Reformcu bir Hükümdar Fatih Sultan Mehmed", Belleten, sy. 55, 1991, s. 82; UZUNÇARŞILI, Osmanlı Tarihi, c. II, s. 11; FENDOĞLU, "Osmanlı'da Devşirme Kurumu", Yeni Türkiye, Osmanlı Özel Sayısı, c. 31, yıl. 6, sy. 31, Ankara 2000, s. 558; MUSTAFA Nuri Paşa, c. I-II, s. 64.

²⁸⁷ O dönemde vali olarak atanmanın önemi, padişah öldüğünde hangi şehzade İstanbul'a erken varıp kapıkullarını elde ederse onun padişah olabilmesiydi. Böylece diğer şehzadelere bu hak tanınmayarak sadece en büyük erkek şehzade sancağa vali olarak atanmış ve padişah olabilme şansı ona ait kılınmıştır. AKYILMAZ, "Osmanlı Devleti'nde Egemenlik Kavramının Gelişimi", Yeni Türkiye Osmanlı Özel Sayısı, c. 3, 2000, s. 92 vd.

²⁸⁸ UZUNÇARŞILI, Osmanlı Tarihi, c. III-1, Ankara 1989, s. 132; MUMCU, Siyaseten Katl, s. 198; İPŞİRLİ, Devlet Teşkilatı, s. 187-188; MUMCU, Divan, s. 158.

saltanatın kime ve nasıl geçeceği hususu belirlenmiş ve hanedanın en yaşlı erkek üyeleri arasından padişahın belirlenmesi geleneğinin ilk adımı atılmıştır²⁸⁹.

Anlaşılabacağı üzere özellikle saltanat veraseti kanununun tam olarak belirmediği dönemlerde padişahın seçimi meşveret meclislerince gerçekleştirilmiştir. Bununla birlikte önemle vurgulamak gerekir ki her padişahın ölümünden sonra şûra ehlinin padişahı seçtiği meşveret toplantıları yapılmamıştır. Bazı Osmanlı padişahlarının sembolik nitelikte olduğunu düşündükleri cülûs merasimini uygulamadıkları görülmüştür. Özellikle büyük şehzadenin sancağa çıkarılması ile başlayan dönemde, padişah ölünce vezir-i âzamca şehzadeye haber gönderilmesi tahta geçmek için yeterli sayılmıştır²⁹⁰.

Meşveret meclisleri padişahın belirlenmesinde olduğu gibi padişahın tahttan indirilmesinde de önemli görevler üstlenmiştir. Örneğin İbrahim, şûra meclisi kararı ile tahttan indirilerek yerine IV. Mehmet getirilmiştir. Padişahın iradesi dışında yapılan bu toplantılarda padişahın hal'i şeyhülislam fetvasının yanı sıra ittifak kavramına dayandırılmıştır. I. Mustafa da şeyhülislam, kadiasker ve diğer devlet büyüklerinin ittifakı ile tahttan indirilmiştir. Dolayısıyla devlet ileri gelenlerinin bir görüş üzerinde birleşmeleri hall için hukuki bir zemin sağlamış ve böyle bir karar ile padişah yani iktidarın sahibi bile değiştirilebilmiştir²⁹¹. I. Mustafa'nın ardından tahta geçen Genç Osman yine hal edilerek tahttan indirilmiş ve öldürülmüştür²⁹². Hal edilen bir başka Osmanlı padişahı III. Ahmed'tir. Diğerlerinden farklı olarak III. Ahmet'in tahttan indirildikten sonra eceliyle ölmesine müsaade edilmiştir²⁹³.

Sonuç olarak Osmanlı Devleti'nde şûra ehlinin padişahın belirlenmesi ve hall'inde oldukça önemli bir rol üstlendiği görülmektedir.

C. ŞÛRA KARARLARININ DIŞ POLİTİKA ALANINDAKİ ETKİLERİ

Osmanlı Devleti'nin dış politikasının şekillenmesinde izlemiş olduğu diplomasi anlayışı etkili olmuştur. 1699 tarihli Karlofça antlaşmasına kadar karşılıksız diplomasi anlayışının tüm özelliklerinin yaşandığı tarihi süreçte Osmanlı Devleti yabancı ülkelere sürekli olarak diplomatik misyonlar göndermemiş ancak diğer ülkelerden gelen diplomatik misyonları kabul

²⁸⁹ CİN-AKYILMAZ, Hukuk Tarihi, s. 115.

²⁹⁰ Örneğin III. Murad, vezir-i âzam Sokullu Mehmed Paşanın yolladığı haber üzerine İstanbul'a gelmiş ve hükümdar olmuştur. MUMCU, Divan, s. 159.

²⁹¹ MUMCU, Divan, s. 159.

²⁹² TUĞİ, Genç Osman Faciası, s. 64 vd.

²⁹³ SERTOĞLU, "III. Selim'in Hal'i 3", Hayat Tarih Mecmuası, yıl. 11, c. 1, sy. 3, 1 Mart 1975, s. 31.

etmiştir²⁹⁴. Özellikle Fatih'ten itibaren, Osmanlı Devleti yabancı devletlerle oldukça yoğun dış ilişkiler içerisine girmiştir. Bu dönemde Batılılar çıkarlarını ve güvenliklerini koruyabilmek için İstanbul'da sürekli elçilikler kurmuşlardır. Yabancı bir devletle siyasal ilişkilerin kurulması, o devletin elçisi veya başka bir görevlisi ile yapılan görüşmelerle sağlanmıştır. Sonuç olarak Osmanlı Devleti'nin uluslararası alandaki gücünün belirleyici olduğu karşılıksız diplomasi döneminde dış politika ile ilgili görüşmelerin yapıldığı ve gerekli kararların alındığı yer meşveret meclisi niteliğindeki kurullar olmuştur.

1699 Karlofça antlaşmasıyla birlikte önemli miktarda toprak kayıplarına uğrayan Osmanlı Devleti karşılıksız diplomasi anlayışından tavizler vermeye başlamıştır. Diplomasi anlayışında yaşanan bu değişikliğin konumuz açısından en önemli sonucu dış politika alanındaki çeşitli problemlerin meşveret meclislerinin gündemine taşınması olmuştur. Örneğin 1699 Karlofça, 1718 Pasarofça 1739'da Belgrad anlaşmalarıyla ilgili görüşmeler şûra meclislerinde yapılmıştır²⁹⁵. Üyeleri arasında ilmiye sınıfından olanların oranındaki artış bakımından oldukça dikkat çekici olan 1789 tarihli meşveret meclisinde ise İsveç ile yapılacak ittifak görüşülmüştür²⁹⁶. Osmanlı padişahının egemenlik hakkına sıkı sıkıya bağlı olan savaş açma yetkisi padişah adına zaman zaman şûra kurullarınca da kullanılabilmiştir²⁹⁷. Osmanlı padişahının merkezi gücünün azalmasıyla birlikte ise savaş ilanı kararları çoğunlukla şûra meclislerince alınır hale gelmiştir²⁹⁸. Örneğin Muharrem'in 4. Cumartesi günü şeyhülislam konağında Sadr-ı azam, Kaptanpaşa, sadaret mensupları, Yeniçeri ağası ve devlet ileri gelenlerinin katılımıyla yapılan meşveret meclisinde Rusya'ya karşı savaş ilanı kararı alınmış²⁹⁹, 2 Zilkade 1201 (15. 09.1787) tarihli Bab-ı Asafi'deki ikinci meşveret toplantısında ise Rusya elçisine Kırım'dan çekilmesi

²⁹⁴ AKYILMAZ, Diplomasi, s. 61.

²⁹⁵ UZUNÇARŞILI, Osmanlı Tarihi, c. IV-1, Ankara 1956, s. 289.

²⁹⁶ AHMED Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, c. 4, s. 304, CİHAN, s. 73.

²⁹⁷ MUMCU, Divan, s. 81.

²⁹⁸ Savaş ilanı kararlarının meşveret meclislerince alındığını gösteren çarpıcı örneklerden biri III. Selim döneminde gerçekleşmiştir. Bkz. HH, no: 9335, t: 1205 (1790), AKYILMAZ, Diplomasi, dipnot. 70, s. 146-147.

²⁹⁹ Sadrazam Halil Hamid Paşa: '... herkesin kendi aklına göre bir görüş ve tedbiri olabileceğinden iyi ve fena hatıra ne gelirse söylesin' demiş ve sonrasında Müftü Zade Ahmed Efendi söze girişip fikrini belirtmiştir. Daha sonra sadrazam onun ardından Süleyman Efendi ve şeyhülislam Efendi söz alarak görüşlerini ortaya koymuşlardır. AHMED Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, c. 2, s. 571-579.

çağrısı yapılmış, olumlu cevap alınmaması üzerine bir önceki meşverette alınan savaş kararı ilan edilmiştir³⁰⁰.

D. MALİYE ALANINDA ŞÛRA KARARLARI

Devletin mali meseleleri ve alınması gerekli türlü tedbirler de meşveret meclislerine konu olmuştur. Osmanlı Devlet teşkilatında önemli bir yeri olan vergilerin düzenlenmesi, iç ticaret mallarının fiyatlarının belirlenmesi, kıtlık olan yerlere hububat nakli yapılması, devlet tekelinde bulunan malın alım satımı, dış ticaret, yabancı devletlere verilen borç ve imtiyazlar ile ilgili düzenlemeler bunların başlıcalarıdır³⁰¹. Örneğin İsveç'e verilecek parayla ilgili pazarlıklar I. Abdülhamit döneminde yapılan bir meşveret meclisine konu olmuştur³⁰². Özellikle Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde meşveret meclisleri devletin içine düştüğü mali krizlerin aşılması için düşünülen önlemlerin karara bağlandığı yer olmuştur. I. Abdülhamit döneminde hazine açığının telafisi için meşveret meclisleri "esham çıkarılması, mukataaların malikâne olarak satılması, dış borç aranması, sikkenin tağşişi ve müsadere gibi kararlar almıştır. Para darlığını gidermeye yönelik olarak 2 Rebiülahir 1203 tarihli meşverette görüşülüp kullanımı yasaklanan altın ve gümüş eşyanın bedeli karşılığında toplanmasına ve yeni gümüş sikke kesilmesine karar verilmiştir³⁰³.

VIII. ŞÛRA KARARLARINA BAĞLANAN HUKUKİ SONUÇ

Temel olarak şûra meclislerinde alınan kararlar padişah adına alınmakta ve padişahın iradesini yansıtmaktadır. Dolayısıyla toplantıya bizzat başkanlık ettiği durumlarda kararın alım sürecinde birinci derecede etkili olan yine padişahın kendisidir. Esasında şûra ehlinin ittifakı çeşitli alanlardaki uygulamalarını meşru kılmak isteyen Osmanlı padişahının en büyük silahıdır. Padişahın meclise bizzat katılmadığı ancak görüşmeleri kafes arkası denilen yerden izlediği zamanlarda da durum değişmemiştir. Zira Padişah bu durumda alınmış veya alınabilecek bir karara direkt müdahale edebilmiştir. Dolayısıyla kafes arkasında denetlenen görüşmelerde alınan kararlar da sonuç olarak padişahın onayından geçmiştir.

³⁰⁰ Sefer hattı hümayunu için bkz. AHMED Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, c. 4, s. 339-340.

³⁰¹ KÜTÜKOĞLU S. Mübahat, Osmanlı Maliyesi, Osmanlı Devleti Tarihi, c. 2, s. 513 vd.

³⁰² A.E.195, 374, 673, 676, 1151, 1162; (SARICAOĞLU Fikret, Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi Sultan I. Abdülhamit (1774-1789), İstanbul 2001, s. 115).

³⁰³ BOA, H.H, no: 759, 1028, 8353, (SARICAOĞLU, s. 166).

Eğer padişah şûra meclisine doğrudan başkanlık etmemiş ve kafes arkasından da dinlememişse ne olacaktır? Alınan karar karşısında padişahın farklı şekillerde davranabilmesi mümkündür. Padişahlar zaman zaman alınan kararları hiç değiştirmeden onaylamışlardır. Osmanlı padişahı telhis veya arz yoluyla kendisine sunulan şûra heyetinin ittifakı ile alınan kararları “manzurum olmuştur”, “mesmu’umdur” gibi ifadelerle onay verebilmiştir³⁰⁴. Böylece Osmanlı padişahı şûra meclisinde alınan karara sonradan iştirak etmiştir. Osmanlı uygulamasına bakıldığında padişahların şûra ehline alınan kararlara saygı duydukları, hatta gönderdiği hatt-ı hümayunlarla devlet meselelerinin meşveret esasına uygun olarak çözüme kavuşturulmasına destek verdikleri görülmektedir. Mesela, 1774-1789 döneminde Kırım meselesini uzun uzun tartışan meclise dönemin padişahı I. Abdülhamid’in “herkes bildiğini ve düşündüğünü açıkça ve çekinmeden söylesin; meşveretten sonra arkadan konuşulmasın, ona göre karara bağlansın” şeklindeki hatt-ı hümayûnu son derece dikkat çekicidir³⁰⁵. Yine III. Selim devrinde meşveret meclislerine katılan herkesin görüşlerini açıklamasını ve ittifak edilerek kararların alınmasını istemiştir³⁰⁶.

³⁰⁴ “ Eflak Voyvodası Aleksandri Bey ve Köstendil Mutasarrıfı Aydın Paşa ile muhabere ve müşavere olunarak lazım gelen tedbirlere tevessül edildiği, Cemaziyelevvelin yirmi birinde Manav İbrahim, Koşancalı Halil....gibi eşkiya reisleri iki bin kadar avareleriyle ve top ve cephaneye dokuz çete kayığına binerek nehriden Rohova’ya hücum ve yedi saat muharebe ettikleri, yüzden fazla maktul ve mecruh vererek mağluben kaçtıkları, asker ulufelerinin on bine iblağı, Eflak ve Boğdan’dan müretteb zahire ile idare edemeyeceğinden Silistre eyaletinden de karşılık gösterilmesi, eşkiyanın Niğboluya gelirken Zıştovi kazasına gittikleri, Rahova ve Niğbolu’da askerinin erzakı kalmadığı, Eflak ve Boğdandan zahire ve ağnam tertib edilmesi.. **padişahın manzurum olmuştur...** tanzim olunsun hatt-ı hümayunu.” BOA, HH, Dosya no: 44, Gömlek no: 2210, t: 17/C/1216 (25.10.1801).

³⁰⁵ Hicri 1202 tarihli belge, “Birinci Abdülhamit’in iş bu maddelerin meşveretleri muktezi olan maddelerin istişaresi hemen sadece söyleşip yazılacak maddelerin arz olunması matlubumdur yazısı” ile ilgilidir. BOA, HH, Dosya no: 14, Gömlek no: 570, t: 29/Z/1202 (30.09.1788); “Lehlilerle Prusyalıların mukavele mazbatasıyla senet sureti şûrada müzakere olunarak verilip verilmemesi sadrazamın avdetine tali edildiği..” BOA, HH, Dosya no: 227, Gömlek no: 12623-A, t: 16/Ra/ 1204 (04.12.1789); Ayrıca bkz. İPŞİRLİ, Devlet Teşkilatı, s. 188

³⁰⁶ “Umur-ı devletim için her zaman bu kadar meşveretler oluyor. Hiç bir maddeye karar verilmiyor. Meşveret Allah emri ve sünnet-i şeriftir. Niçin böyle oluyor herkes meşverette söylemiyorlar, ittifak etmiyorlar”. KARAL Enver Ziya, Selim III’ün Hatt-ı Hümayunları-Nizam-ı Cedit-, Ankara 1988, s. 148.

Zaman zaman Osmanlı padişahlarının şûra ehlinin oybirliği ile almış kararlarla kendisini bağlı hissetmediği ve kararı onaylamadığı görülmüştür. Osmanlı uygulamasında devlet meseleleri ile ilgili konular çoğunlukla meşveret meclislerinde ele alınmış ancak yine de son karar daima padişaha ait olmuştur. Daha önce ifade ettiğimiz üzere son kararın padişaha ait olması şûra ilkesine aykırı değildir. İslam hukukundaki şûra emrinin müşavere yapılması gerekliliğini içermesi ancak müşavere sonucunda alınan kararların yerine getirilme zorunluluğu bulunmaması Osmanlı padişahlarına önemli bir serbesti kazandırmıştır. İlk bakışta şûranın anlam ve mahiyetine aykırı gibi görünen bu durum, öncelikle şûranın gelişiminin zamana bırakılan bir ilke olması daha sonra ise Osmanlı padişahlarının devlet yönetiminde sahip oldukları güçlü konumları ve devletin merkeziyetçi yapısıyla açıklanabilir. Dolayısıyla Osmanlı padişahları meşveret yapılarak alınan kararlarda bile veto yetkilerini kullanabilmişlerdir. Örneğin 15 Ocak 1724 tarihinde yapılan divan toplantısında alınan, Rusya ile anlaşmaya varılması şeklindeki karar dönemin padişahı III. Ahmed'e sunulmuş, padişah alınan kararı uygun görmeyerek sefer hazırlıklarına başlanması emrini vermiştir³⁰⁷. Bununla birlikte ifade etmek gerekir ki Osmanlı padişahları çoğunlukla hoşnut olmadıkları kararlara bile uyma yolunu tercih etmişler ve şûra emrinin en önde gelen uygulayıcılarından olmuşlardır³⁰⁸.

³⁰⁷ III. Ahmed bu konu ile ilgili etrafında bulunanlara hitaben sert bir konuşma yapmıştır: “Çarın bu teklifinden maksud ve meramı galiba binay-i sulhün inhidamıdır. Ancak avn-i bari ile bu makule umur-ı külliyye-i din ü devlet ve levazım-ı zaruriye-i saltanat için idhar ve i'dad olunan hazain-i firâvâneme gayet ve asakir-i bi-pâyânıma nihayet yoğiken Moskov Çarı gibi nahçir azadegerdemin, bu makule şive-i şütürânesine savlet-i şirâne ve şevket-i erdeşirânem mütehammil olmamağla, asakir-i bi-şûmar ile üzerine gider ve inşallahü-taala nice mesalik ve memalikinı zabt ve teshir ederim. Hemen sefer tedarikine ağaz ve bab-ı mükâleme yine küşad ve baz kılınsun”. UZUNÇARŞILI, Osmanlı Tarihi, c. IV-1, s. 189-192.

³⁰⁸ Daha önce padişahın meşverette alınan kararı red edebileceğiyle ilgili verdiğimiz örnek sonuç olarak meşverette alınan kararın uygulandığını da göstermektedir. “Kaymakam Paşa, mukaddem ki senin sefere hareketin farz mesabesinde, elbet gidersen deyu bana cevap verdiniz...Ben o vakit ibtida giderim demedim idi. Bu reyi siz ettiniz ve kapıya hat yazdırıp bütün dünyanın diline düşürdünüz... Ben sizin tutumunuzdan benim sefere gitmem mi aksi ve sed çekmem. Melike söz bir yakaşur gerek cenk ve gerek sulh. Ben elbet baharda Edirne'ye olsun hareket ederim...” BOA, HH, no: 9335, t: 1205 (1790), (III. Selim'in beyaz üzerine hatt-ı hümayunu), AKYILMAZ, Diplomasi, dipnot: 70, s. 146-147; III. Selim'in meşveret meclisinde alınan kararları kabul edip uyguladığını gösteren örnekler için bkz dipnot 643.

Meşveret meclislerinin padişahın iradesi dışında toplanması ve karar alması durumunda ne olacaktır? Padişahın iradesi dışında yapılan bu toplantıların meşruluğu şeyhülislam fetvasının yanı sıra ittifak kavramına dayandırılmıştır. Alınan kararlara itiraz edenlere “karar ittifakla alınmıştır, cumhura muhalefet caiz değildir” cevabı verilmiştir³⁰⁹. Anlaşılacağı üzere padişahın buyruğu dışında alınan meşveret meclisi kararları çoğunluğun görüşü olarak nitelendirilmiş ve böylece hukuki zemin kazandırılmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte böyle buhran dönemlerinde alınan bu tür kararların tam olarak gerçeği yansıttığını söylemek güçtür³¹⁰.

SONUÇ

Çalışmamız sonucunda şûranın karşımıza çıkan en çarpıcı özelliklerinden birisi devlet yönetiminde taşıdığı anlam ve ifa ettiği önemli fonksiyon sayesinde sadece İslamiyet’in başlangıç dönemiyle sınırlı kalmayarak diğer kuşaklara da aktarılmış olmasıdır. Araştırmamızda gerek Kur’an ayetlerinin gerekse sünnetin şûranın varlığı ve uygulanma gerekliliği konusunda kesin hükümler getirdiğini belirledik. Bununla birlikte İslamî kaynaklardaki şûranın varlığı konusundaki kesinliğin şûranın esasları açısından geçerli olmadığını gördük. Şûra meclisinin oluşum biçimi ve özellikleri toplumsal gelişmelere, zaman ve sosyal ortama bırakılmıştır. Önemli olan her idarede bir şûra meclisinin bulunmasıdır. Şûranın bir görev olarak yüklenilmesi fakat şeklinin kesin olarak belirlenmemesi, şûranın bir meclis olarak oluşumuna engel değildir. İnsanların karşılıklı fikir teatisinde bulunmaları ve böylelikle şûra hükmünün yerine getirilmesi, insanların bir araya gelmesini sağlayacak bir meclisin oluşumunu da gerekli kılmaktadır.

Şûranın İslam tarihindeki gelişimine göz attığımızda Hz. Peygamberin, gerek sözleri ve gerekse fiilleriyle sahabelerine danışmanın önemini vurguladığını ve danışmanın en önde gelen uygulayıcısı olduğunu gördük. Hülafa-i Raşidin döneminde ise, sahabe ve dört halife şûra ilkesine daha da sıkı sarılmışlardır. Dört halife döneminde görülen toplu içtihat faaliyetleri şûra uygulamasının en açık örneklerini oluşturmuştur. Hilafetin saltanata dönüştüğü Emevi ve Abbasi dönemlerinde ise şûra, kurumsallaşma adına kesintiye uğrasa da, devlet yönetiminde oluşturulan divanlar yoluyla bir metot olarak uygulanmaya devam etmiştir.

Çalışmamız sonucunda ulaştığımız veriler şûranın, İslam hukuk sisteminde olduğu kadar Türk hukuk tarihinde de bilinen ve uygulanan bir müessese olduğunu ortaya koyar nitelikte oldu. Hz. Peygamber döneminde atılan temeller, Emevi ve Abbasiler kanalıyla Selçuklulara onlardan da

³⁰⁹ NAİMA, c. IV, s. 292 (MUMCU, Divan’dan naklen, s. 159)

³¹⁰ MUMCU, Divan, s. 158-159.

Osmanlılara geçmiş, böylelikle her dönemde yaşayan ve yaşatılan bir prensip olmuştur. Tarih boyunca farklı sosyal, siyasal, hukuksal, ekonomik ve dinsel faktörler, meşveret uygulamasını şekillendirmiştir. Meşveret geleneği eski Türklerde kurultay, Selçuklularda divan, Osmanlılarda Divan-ı Hümayun ve son dönemlerinde meşveret meclisleri ile, farklı isimlerle fakat özünde pek de farklı olmayan işlevlerle devam etmiştir. Sarsılmaz, güçlü ve merkezi otoriteleri ile ünlenen Osmanlı padişahlarının kendilerini bu ilkeye uymakla yükümlü hissettikleri kanunnamelerinde bile uyulması gerekli bir hüküm haline dönüştürdükleri çalışmamızda ulaştığımız bir diğer sonuç oldu.

Araştırmamız Osmanlı Devleti'nde şûranın şekillenmesinde bu devletin sahip olduğu kendine özgü hukuk yapısının son derece etkili olduğunu göstermiştir. Osmanlı padişahlarının örfi hukuk yaratma yetkilerinden aldıkları güçle zaman zaman İslam hukukunun bir kısım müesseselerini kendi anlayışları doğrultusunda yorumlamalarına sebep olmuştur. Doğal olarak gelişimi zamana ve içtihadı bırakılan şûra prensibi de bu anlayış çerçevesinde yoğrulmuştur. Divan-ı Hümayun, İkinci, Çarşamba, Cuma, Ağa divanları ve önemli devlet meselelerini görüşmek için toplanan meşveret meclisleri İslam'daki şûra prensibinin Osmanlı Devleti'ndeki yansımaları olarak kabul edilmektedir. Bu meclis oluşumları, İslam hukukundaki şûra meclisini karşılayan bir takım özelliklere sahip olmuşlardır. Divan-ı Hümayun, gerek oluşum biçimi gerekse işleyiş tarzı bakımından şûra meclisinin bir çok unsurunu bünyesinde taşımış ve devlet yönetiminde padişaktan sonra gelen en önemli karar organı vasfı kazanmıştır. Vezir-i azamın konağında toplanan İkinci Divanı ise özellikle yönetimin Bab-ı aliye kaymasıyla önem kazanarak Divan-ı Hümayun'dan sonra halkın şikâyetlerinin dinlendiği ve bir çok devlet meselesinin müşavere edilerek çözümlendiği önemli bir organ olmuştur. Divan-ı Hümayun'un güçsüzleşmesiyle oluşan boşluk meşveret meclislerince doldurulmuştur. Bu meclisler devletin gerek iç gerekse dış meselelerinin çözümünde önemli roller üstlenmiştir. İlmiye, seyfiye ve kalemiye üçlüsünün geniş bir temsile sahip olduğu bu meclislerde kararların alımında katılan herkesin reyini açıkça ortaya koyabilmesi bizzat padişahlarca desteklenmiştir. Şûra prensibinin kararların alımında bir yöntem olarak uygulanarak sorumluluğun paylaşılması amacı taşınması ve alınan kararların halk kesiminde kabulünün meşveret meclisinde giderek artan nüfuza sahip ilmiye kanalı ile sağlanması yine meşveret meclislerinin ayırd edici özelliklerinden olmuştur.

Makalemizi bu şekilde tamamlarken ulaştığımız önemli bir hususa daha işaret etmek istiyoruz. Bu da Türk hukuk tarihinde meşveretin; müstakil bir danışma-istişare kurumu olmaktan ziyade bir karar organı olarak ortaya çıktığı gerçeğidir. Bunda İslam tarihinde ve daha sonra kurulan İslam'ın uygulayıcısı olan Türk devletlerinde, Osmanlılara aktarılabilecek, tam olarak kurumsallaşmış bir şûra meclisi modelinin olmamasının büyük payı olmuştur. Osmanlı

Devleti’nde örfî hukukun meşruluğunun sağlanması, padişahın belirlenmesi ve hal’i, dış politika ve maliyeye ile ilgili bir çok karar şûra meclisi niteliğindeki bu kurullarda alınmıştır. Şûra kararlarının bağlayıcılığı ise her padişaha göre değişen bir nitelik arz etmiştir. Kimi Osmanlı padişahları kendi emirlerinin meşruiyetini sağlamak veya İslami bir ilkeyi yerine getirmek adına şûra kararlarına kesin olarak uyma yoluna giderlerken kimileri de kendi iradesinin dışındaki bir kararı veto ederek veya değiştirerek uymama yolunu tercih etmişlerdir. İlk bakışta şûranın mahiyetine aykırı gibi görünse de ana kaynaklarda şûra kararlarına uyma gerekliliği ile ilgili açık bir hükmün bulunmaması Osmanlı padişahlarına alınan kararlara uyma konusunda bir serbesti sağlamıştır. Sonuç olarak, Osmanlı padişahlarının şûra kararları karşısında onay veya red şeklindeki tavırları, bir kurula danışmakla birlikte verilecek nihai karara uyma zorunluluğu bulunmaması şeklindeki hüküm ile bağdaştırılmıştır.

KAYNAKÇA

- ABDÜLKADİR Efendi, Tarih, (haz: AYKUT Nezihi), İÜEF Doktora Tezi, İstanbul 1980.
- AHİSHALI Recep, Osmanlı Devlet Teşkilatında Reisülküttâblık (XVIII. Yüzyıl), İstanbul 2001.
- AHMED b. Muhammed eş- Şeybani, el- Müsned, c. IV, İstanbul 1992.
- AHMED Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, (sad: GÜNDAY Dünder), c. 1-3, İstanbul 1994.
- AKBULUT İlhan, “Fatih Sultan Mehmet ve Devrinin Adalet Düzeni, İstanbul Barosu Dergisi, c. LXVII, sy. 1-3, İstanbul 1993.
- AKGÜL Eşref M, “Alimler Bozulmazsa Devlet de, Millet de Bozulmaz”, İslami Yönetimin Temeli Şûra, İstanbul 1992.
- AKINCI Şahin, Roma Hukuku, Konya 1999.
- AKMAN Mehmet, Osmanlı Devleti’nde Kardeş Katli, İstanbul 1997.
- AKSAN Virginia H, “Ottoman Political Writing 1768-1808”, International Journal of Middle East Studies, vol. 25, no. 1, February 1993.
- AKSAN, “Political Advice of the Late Century Otoman Empire”, The Turkish Studies Association Bulletin, vol. 14, no. 1, March 1990.
- AKTEPE Münir, Patrona İsyanı (1730), İstanbul 1958.
- AKTEPE, Şem’dani- Zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târîhi Mür’i’t-Tevârih, c. I, İstanbul 1976.
- AKTEPE, 1720-1724 Osmanlı-İran Münasebetleri ve Silahşör Kemanî Mustafa Ağa’nın Revan Fetih-nâmesi, İstanbul 1970.
- AKYILDIZ Ali, Meclis-i Meşveret, TDVİA, c. 28.
- AKYILDIZ, Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform, İstanbul 1993.
- AKYILMAZ Gül, “Bir Telhis Örneği”, SÜHFD, Süleyman Arslan’a Armağan, c. 6, sy. 1-2, Konya 1998.
- AKYILMAZ, “Osmanlı Devleti’nde Egemenlik Kavramının Gelişimi”, Yeni Türkiye Osmanlı Özel Sayısı, c. 3, 2000.
- AKYILMAZ, Osmanlı Diplomasi Tarihi ve Teşkilatı, Konya 2000.
- AKYÜZ Vecdi, Kur’an’da Siyasi Kavramlar, İstanbul 1998.
- ALGÜL Hüseyin, İslam Tarihi, c. II, İstanbul 1986.
- AL-KHATIB Numan Ahmed, “Islamic Thought and Political Parties”, Islam Today, Jordan April 1986.

İslam Hukukunda ve Osmanlı Uygulamasında Şûra

- AL-MUNİFİ Abdullah Abdülaziz, *Islamic Constitutional Theory*, Virginia 1973.
- ALTUNSU Abdülkadir, *Osmanlı Şeyhülislamı*, Ankara 1972.
- ARSAL Sadri Maksudi, *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul 1947.
- ASIM Efendi, *Kamus Tercemesi*, c. I-IV, İstanbul 1304.
- ASLAN Recep, *Hz. Peygamber'in (SAV) İstişareleri*, Bursa 1996.
- ASLANGÜL Halil, "İslamda Meşveret", *Sebilürreşad*, c. VII, sy. 197, İstanbul 1955.
- ASLANGÜL, "İslamda Meşveret", *Sebilürreşad*, c. VII, sy. 197, İstanbul 1955.
- ATEŞ Süleyman, *Tefsir*, c. 2, İstanbul 1997.
- ATEŞ, *Kur'an Ansiklopedisi*, c. 19, İstanbul 1997.
- AYDIN Ali Arslan, "İslam'da Şûranın Manası, Yeri ve Önemi", *İslami Yönetimin Temeli Şûra*.
- AYDIN M. Akif, "İslam Hukukunda Devlet Başkanının Tayin Usulü" *İslam ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları*, İstanbul 1996.
- AYDIN, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul 2001.
- AYDIN, "Osmanlıda Hukuk", *Osmanlı Devleti Medeniyeti Tarihi*, c. 2, İstanbul 1999.
- AYHAN Sinan, "Şûraya Yeni Bir Bakış", *İslami Yönetimin Temeli Şûra*.
- AZİMBADİ Ebu Tayyib Muhammed Şemsu'l- Hakk, *Avnu'l-Mabud Şerhu Süneni Ebi Davud*, (tah. Abdurrahman Muhammed Osman), *Daru'l Fikr*, c. XIV, Beyrut 1979.
- BABİLLİ Mahmud, *Eş-Şûra Fi'l-İslam*, (çev: ARMAGAN Nihat-ÇOBANBEYLİ Kemal), İstanbul 1972.
- BAKIRCI Selami, "Araplarda Kabile Yapısı", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, yıl: 3, sy. 11, Kasım 2001-Ocak 2000.
- BELAZURİ AHMED b. Yahya b. Cabir, *Fütühu'l-Buldan*, Kahire 1932, (çev: FAYDA Mustafa), Ankara 1987.
- BHAT Rashid Abdur, "Iqbal on the Problem of Ijtihad", *Hamdard Islamicus*, vol. XV, no. 1, Pakistan Spring 1992.
- BUHARİ Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail, *El Camiu's-Sahih*, İstanbul 1992.
- BUHARİ, *Sahih-i Buhari*, (çev: Konyalı Mehmed Vehbi), c. 4, İstanbul 1966.
- BURSEVİ İsmail Hakkı, *Ruh'ul-Beyan Tefsiri*, (çev: tercüme heyeti), c. 2, İstanbul 1995.
- BÜLBÜL Zekeriya, *Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*, Ankara 2000.
- CABİRİ Muhammed Abid, *İslam'da Siyasal Akıl*, (çev: AKYÜZ Vecdi), İstanbul 1997.
- CANAN İbrahim, *Hadis Ansiklopedisi (Kütüb-i Sitte)*, c. XVI, Ankara 1992.
- CEYLAN Ahmet, "Bir Danışma Kurumu Olarak Divan-ı Hümayun, İslamda Şûra ve Divan-ı Hümayun'un "Şûra Meclisi Niteliği, *Yeni Türkiye Osmanlı Özel Sayısı 1*, yıl 6, sy. 31 Ocak-Şubat 2000.
- CEYLAN Ayhan, *Parlamentoya Uzanan Süreçte Türk Kamu Hukukunda Danışma*, *Türkler*, c. 13, Ankara 2002.
- CEYLAN H. Hüseyin, "İstişare", *İslam*, c. 2, sy. 13, Ankara 1994.
- CİN Halil- AKYILMAZ Gül, *Türk Hukuk Tarihi*, Konya 2003.
- CİN Halil- AKGÜNDÜZ Ahmet, *Türk Hukuk Tarihi*, c. I, Konya 1989.
- CİN/ AKYILMAZ, *Tarihte Toplum ve Yönetim Tarzı Olarak Feodalite ve Osmanlı Düzeni*, Konya 1995.
- COULSON N.J., *A History of Islamic Law*, Edinburgh 1964.
- ÇAĞATAY Neşet, "Osmanlılarda Şer'i-Örfi Hukuk Kavramı ve Uygulanışı", *XII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 12-16 Eylül 1994 Kongreye Sunulan Bildiriler, c. III, Ankara 1999.
- ÇAĞATAY Neşet, *Başlangıçtan Abbasilere Kadar Arap Tarihi*, Ankara 1993.
- ÇETİN Atilla, "Divan-ı Hümayun Beylikçi Kaleminin Görevleri ve İşleyişi Hakkında Önemli Bir Belge (1211/1797)", *Vakıflar Dergisi*, sy. 25, Ankara 1995.

- D'OHSON, "Divan Toplantıları 3 ", (çev: DÜZ Ayda) Hayat Tarih Mecmuası, yıl. 9, c. 1, sy.4, 1 Mayıs 1973.
- DOĞAN Lütfi, "Şûra, Meşveret Nedir", İslami Yönetimin Temeli Şûra.
- DURİ Abdülaziz, İlk Dönem İslam Tarihi-Bir Önsöz, (çev: YÜCESOY Hayrettin), İstanbul 1992.
- EBU DAVUD Süleyman b. Eş'as es-Sicistani, Sünen, İstanbul 1992.
- Ebu YA'LÂ el-Ferra, el-Ahkamü's Sultaniyye, Beyrut 1983.
- Ebu ZEHRA Muhammed, İslam'da Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi, (çev: FIĞLALI Ethem Ruhi- ESKİCİOĞLU Osman), İstanbul 1970.
- Ebu'l FADL Şihabuddin Seyyid Mahmutel-Âlûsi el-Bağdadi, Tefsiru Ruhü'l-Maani, c. XXV, Beyrut (tsz).
- Ed-DEMİCİ Süleyman, İslamda Devlet Başkanlığı, (çev: CÜCÜK İbrahim), İstanbul 1996.
- el-HEYSEMİ Nureddin Ali b. Ebu Bekir, Mecmau'z-Zevaid ve Menbau'l- Fevaid, Beyrut 1967.
- el-KETTANI Abdülhavy, Nizamu'l Hükümetin-Nebeviyye, el- Müsemma: et- Teratibu'l- İdariyye, Beyrut (tsz).
- el-MEVDUDİ Ebu'l-A'la, Hilafet ve Saltanat, (çev: GENCELİ Ali), İstanbul 1966.
- EMEK Halis, "Şûra En Doğruyu Bulmak İçindir", İslami Yönetimin Temeli Şûra.
- EMİNOĞLU Tahsin, Esbab-ı Nüzul, Konya 1978.
- RAZİ Fahriddin, Tefsir-i Kebri Mefatihü'l Gayb, (çev: YIDIRIM Suat-CEBECİ Lütfullah-KILIÇ Sadık- DOĞRU Sadık), c. 7, Ankara 1990.
- ERSÖZ İsmet, "Kur'an'da İfk Olayı", Diyanet Dergisi, c. 24, sy. 1, Ankara 1988.
- ERTAN Veli, Tarihte Meşihat Makamı, İlmiye Sınıfı ve Meşhur Şeyhülislamlar, İstanbul 1969.
- EZ-ZEBİDİ Zeynüddin Ahmed b. Ahmed b. Abdi'l Latif, Tecrid-i Sarih (Sahih-i Buhari Tercemesi), c. VII, (çev: MİRAS Kamil), Ankara 1978.
- FARUQİ Muhammed Yusuf, "Legitimacy of Authority in Islam A study Of Early Modes Of Investiture", Hamdard Islamicus, vol. XIX, no. 3, Pakistan Autumn 1996.
- FARUQİ, İjtihad: An Overview of Some Of its Methodologies", Hamdard Islamicus, vol. XXV, no. 4, Pakistan October-December 2002.
- FAYDA Mustafa, "Ebu Bekir", TDVİA, c. 10.
- FEDAYİ Cemal, "Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislâmlık Kurumu", Osmanlı, c. 6, Ankara 1999.
- FENDOĞLU Hasan Tahsin, "Osmanlı'da Devşirme Kurumu", Yeni Türkiye, Osmanlı Özel Sayısı, c. 31, yıl. 6, sy. 31, Ankara 2000.
- FENDOĞLU, Türk Hukuk Tarihi, İstanbul 2000.
- FIĞLALI E Ruhi, "Darun-Nedve", TDVİA, c. 8, İstanbul 1993.
- FIĞLALI, "Hariciliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler", AÜİFD, sy. XX, Ankara 1975.
- FINDLEY Carter, Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform Babıâli (1789-1922), (çev: Latif Boyacı-İzzet Akyol), İstanbul 1994.
- FISHER Nettleton Sydney-OCHSEBWALD William, The Middle East History, vol. I, New York/San Francisco 1997.
- FLEISCHER Cornell, Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: Mustafa Ali (1541-1600), Princeton 1986.
- GERBER Haim, "Osmanlı Hukukunda Şeriat, Kanun ve Örf, 17.Yüzyıl Bursa'sı Mahkeme Kayıtları", (çev: AKMAN Mehmet), Hukuk Araştırmaları, c. 8, sy. 1-3, İstanbul 1994.
- GEZGİN Ali Galip, "Türk İslam Devletlerinde Şûra", Türkler, c. 13, Ankara 2002.
- GÖKALP Ziya, Türk Medeniyeti Tarihi, c. II, İstanbul 1974.

İslam Hukukunda ve Osmanlı Uygulamasında Şûra

- GÖKMENOĞLU H. Tekin, İslam'da Siyasi Bir Katılım Vasıtası Olarak Şûra, Konya 1997, (Doçentlik Tezi).
- GÖYÜNÇ Nejat, "Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilatı (Tanzimata Kadar)", Osmanlı, c. 6, Ankara 1999.
- GÜLTEPE Necati, "İlk Türk Devletlerinde Bürokrasi", Türkler, c. 2, Ankara 2002.
- GÜNALTAY M. Şemseddin, "İslamdan Önce Araçlar Arasında Kadının Durumu, Aile ve Türlü Nikah İşleri", Belleten, c. 60, sy.15, Ankara 1951.
- GÜNENÇ Halil, "İslam, Şûranın Şeklini Zamana Bırakmıştır", İslami Yönetimin Temeli Şûra, İstanbul 1992.
- HALAÇOĞLU Yusuf, "Klasik Dönemde Osmanlı Devlet Teşkilatı", Türkler, c. 9, Ankara 2002.
- HAMİDULLAH Muhammed, Hz. Peygamberin Savaşları, (çev: TUĞ Salih), İstanbul 1991.
- HAMİDULLAH, İslam Müesseselerine Giriş, (çev: SIRMA İhsan Süreyya), İstanbul 1992.
- HAMİDULLAH, İslam Peygamberi, (çev: YAZGAN Mehmet), c. II, İstanbul 2004.
- HAMİDULLAH, İslam'a Giriş, (çev: AYDIN Cemal), Ankara 1996.
- HASKAN M. Mermi-GÜLERSOY Çelik, Hükümet Kapısı Bab-ı Âlî, İstanbul 2000.
- HASSAN Ümit, "Eski Türk Devletlerinde Halk-Yönetim İlişkileri", 3. Milli Egemenlik Sempozyumu ve Paneli, no: 31, Ankara, 24.4.1997.
- HAYVA Said, El- Esas Fi't Tefsir, (çev: ERYAYSOY M. Beşir), c. 2, İstanbul 1989.
- HİZMETLİ Sabri, "Cahız'ın İmamet Anlayışı", AÜİFD, sy. XXVI, Ankara 1983.
- IMBER Colin, Ottoman Empire 1300-1650 The Structure of Power, New York 2002.
- ITKOWITZ Norman-SHINDER Joel, "The Office of Şeyh ül-Islam and the Tanzimat", Middle Eastern Studies, vol. 8, no. 1, January 1972.
- İbn HİŞÂM Ebu Muhammed Abdülmelik, es-Siretu'n-Nebeviyye, (nşr. Mustafâ es-Sekkâ-İbrahim el Ebyari- Abdulhafız Şelebi), c. I, Beyrut, 1971.
- İbn İSHAK, Es-Sire, Tah: HAMİDULLAH Muhammed, (çev: ÖZEL Sezai), İstanbul 1988.
- İbn KAYYİM el-Cevziyye, Zâdu'l- Mead, (çev: ÖZEN Şükrü-ÖZDEMİR Ahmet-ERKEKLİ Mustafa), c. 3, İstanbul 1989.
- İbn KESİR, Muhtasar Kur'an-ı Kerim Tefsiri, (çev: Tercüme Heyeti), c. I, İstanbul 1990.
- İbn MACE Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezid, es-Sünen, (tah: ABDÜLBAKİ Muhammed Fuad), İstanbul 1992.
- İNALCIK Halil, "Murad II", İA, c. 8, İstanbul 1988.
- İNALCIK, "Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600), (çev: SEZER Ruşen), İstanbul 2003.
- İNALCIK, Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar I, Ankara 1987.
- İPŞİRLİ Mehmet, Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı, Osmanlı Devleti Tarihi, c. I, İstanbul 1999.
- İPŞİRLİ, "Bâbîâli", TDVİA, c. 4, İstanbul 1991.
- İPŞİRLİ, "Beylerbeyi", TDVİA, c. 6, İstanbul 1992.
- İPŞİRLİ, "İkinci Divanı", TDVİA, c. 22, İstanbul 2000.
- İZGİ Ömer, "Hunlar, Göktürkler ve Uygurlarda Geleneksel Festival ve Eğlenceler", İÜTD, sy. 31, İstanbul 1977.
- JENNINGS B. C., "Kadı, Court, and Legal Procedure in 17 th C. Ottoman Kayseri", Stvdia Islamica, Paris 1978.
- KAHRAMAN Seyit Ali- GALİTEKİN Ahmed Nezih-DADAŞ Cevdet, İlmiye Sâlnâmesi, İstanbul 1998.
- KALDY-NAGY, " XVI. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Merkezi Yönetimin Başlıca Sorunları", Tarih Araştırmaları Dergisi, c. VII, sy. 12-13, 1969.

- KANDEHLEVİ Muhammed Yusuf, Hayatü's Sahabe, (çev: GÜLLE Sıtkı), c. 46, İstanbul 1996.
- KARAÇAM Ali, Osmanlıyı Cihan Devleti Yapan 150 Sır, İstanbul 2001.
- KARAL Enver Ziya, Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları-Nizam-ı Cedit-, Ankara 1988.
- KARAMAN Hayrettin, "Şûranın Önemi ve İşlerliği", İslami Yönetimin Temeli Şûra.
- KARAMAN, İslam Hukukunda İçtihat, Ankara 1975.
- KARAMAN, Mukayeseli İslam Hukuku, c. 1, İstanbul 1986.
- KAŞGARLI Mahmud, Divanu Lügati't Türk, (çev: ATALAY Besim), Ankara 1985.
- KILIÇ Orhan, "Klasik Dönem Osmanlı Taşra Teşkilatı: Beylerbeylikler, Eyaletler, Kaptanlıklar, Voyvadalılar, Meliklikler", Türkler, c. 9, Ankara 2002.
- KILIÇER M. Esad, İslam Fıkında Re'y Taraftarları, Ankara 1975.
- KINROSS Lord, The Ottoman Centuries, The Rise and Fall of the Turkish Empire, New York 1977.
- KOCA Saim, "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı", Türkler, c. 2, Ankara 2002.
- KOÇI Bey, Koçi Bey Risalesi, (sad: DANIŞMAN Zuhuri), Ankara 1985.
- KOMİSYON, Collins Cobuild Learner's Dictionary, The University Of Birmingham, Londra 1996.
- KOYAMA Koiçiro, "Osmanlıların İlk Devirlerinde Divan-ı Hümayun", XI. TTK (5-9 Eylül 1990) Kongreye Sunulan Bildiriler, c. III, Ankara 1994.
- KÖKSAL Mustafa Asım, İslam Tarihi, İstanbul 1987.
- KÖSE Saffet, "İstişare", ŞİA, c. III, İstanbul 1990.
- KÖSEOĞLU Niyazi, Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler, İstanbul 1990.
- KURT Avni, "Osmanlı Devletinin Merkezi Hükümet Teşkilatı", Diyanet İlmî Dergi, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunun 700. Yılı Özel Sayısı, c. 35, sy. 1, Ocak-Şubat-Mart 1999.
- KUTUB, İslamda Sosyal Adalet, (çev: TUNAGÜR Yaşar-MANSUR Adnan), İstanbul 1968.
- KUTUP Muhammed, Çağdaş Fikir Akımları, (çev: ERYAYSOY Beşir), İstanbul 1986.
- KÜÇÜK Raşit, "İslami Bir Toplumun Oluşmasında İstişarenin Yeri", İslami Yönetimin Temeli Şûra.
- KÜÇÜKDAĞ Yusuf, Vezir-i Âzam Piri Mehmed Paşa, Konya 1994.
- KÜTÜKOĞLU S. Mübahat, Osmanlı Maliyesi, Osmanlı Devleti Tarihi, c. 2.
- KÜTÜKOĞLU, Lütü Paşa Asafnâmesi, İstanbul 1991.
- LAMBTON, State and Government in Medieval Islam, London 1985.
- LEDER Stefan, "The Pragmatic Character of Masa'ini's Shura-Narration", Studia Islamica, vol. 88, Paris 1998.
- LEWIS Bernard, "Islam and The Ottoman Empire", New Outlook, vol. II, no. 9, June 1959.
- LEWIS, "Meşveret", İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi, sy. 12, İstanbul 1981-82.
- LEWIS, "Ottoman Observers of Ottoman Decline", Islamic Studies, sy. I, 1992.
- MAVERDİ, Ebu'l Hasan: el Ahkamu's Sultaniye, (çev: ŞAFAK Ali), İstanbul 1976.
- MEHMED Halife, Târih-i Gilmânî, 1000 Temel Eser Dizisi: 74, (haz: SU Kamil), Ankara 1986.
- MERİÇ Ümit, Cevdet Paşanın Cemiyet ve Devlet Görüşü, İstanbul 1975.
- MEVDUDÎ, İslam'da Hükümet, (çev: GENCELİ Ali), Ankara (tsz).
- MUMCU Ahmet, Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katl, Ankara 1985.
- MUMISA Michael, Islamic Law Theory&Interpretation, USA 2002.
- MUSTAFA Nuri Paşa, Netayic ül- Vukuât, c. I-II, (haz: ÇAĞATAY Neşet), Ankara 1992.
- NAGEL Tilman, Untersuchungen zur Entstehung Des Abbasidischen Kalifats, (dissertation), Bonn 1972.
- NEŞRİ, Kitab-ı Cihan-Nûma, (haz: UNAT F.R.-KÖYMEN M.A), c. I, Ankara 1949.

- NETTLER Ronald L; Islam, "Politics And Democracy: Mohamed Talbi and Islamic Modernism", The Political Quarterly, vol.71, no. 4, Malden 2000.
- NİYAZİ Mehmet, Türk Devlet Felsefesi, İstanbul 1996.
- OĞUZOĞLU Hüseyin Cahit, Roma Hukuku, Ankara 1959.
- OKANDAN R. Galip, Umumi Amme Hukuku, "İlk Zamanlar", c. I, İstanbul 1946.
- ORHONLU Cengiz, Telhisler(1597-1607) Osmanlı Tarihine Ait Belgeler, İstanbul 1970.
- ORTAYLI İlber, Türkiye İdare Tarihi, Ankara 1979.
- ÖGEL Bahaeddin, "Devlet Meclisi ve Kurultay", Türkler, c. 2, Ankara 2002.
- ÖGEL, Türkler'de Devlet Anlayışı, (13. Yüzyıl Sonlarına Kadar) Ankara 1982.
- ÖZBİLGİN Erol, Osmanlı Hukukunun Yapısı, İstanbul 1985.
- ÖZCAN Abdülkadir, Kanunname-i Al-i Osman, İstanbul 2003.
- ÖZDEN Gani, "Osmanlı Devleti'nin Genel Yapısı ve Yönetim Biçimi", Askeri Tarih Bülteni, c. 15, sy. 29, Ankara 1990.
- ÖZKAYA, Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık, Ankara 1994.
- ÖZTÜRK Hamdullah Bayram, Kur'an'da İstişare, İstanbul 1996.
- PANTÜL M. Yalçın, Türk Parlamento Hukukunda İkinci Meclisler, Ankara 1982.
- PARMAKSIZOĞLU İsmet, "Kaptan Paşa", İA, c. VI.
- RASİM Ahmed, Osmanlı Tarihi (Seçmeler), (Haz: PARMAKSIZOĞLU İsmet), İstanbul 1968.
- SAHİLLİOĞLU Halil, Koca Sinan Paşa'nın Telhisleri, İstanbul 2004.
- SARICAOĞLU Fikret, Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi Sultan I. Abdülhamit (1774-1789), İstanbul 2001.
- SENCER Muzaffer, "Tanzimat'a Kadar Osmanlı Yönetim Sistemi", Amme İdaresi Dergisi, c. 17, sy. 2, Ankara 1984.
- SERTOĞLU, "III. Selim'in Hal'i 3", Hayat Tarih Mecmuası, yıl. 11, c. 1, sy. 3, 1 Mart 1975.
- SEYİTDANLIOĞLU Mehmet, Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868), Ankara 1999.
- SHAW, "The Central Legislative Councils in the Nineteenth Century Ottoman Reform Movement Before 1876", International Journal Of Middle East Studies, vol. 1, no. 1, January 1970.
- SHOIL Muhammad, Administrative & Cultural History Of Islam, Lahore 1992.
- SİLAHDAR FİNDİKLİ Mehmed Ağa, Nusretname, c. I, (haz: PARMAKSIZOĞLU İsmet), İstanbul 1964.
- SOFUOĞLU Ebubekir, Osmanlı Devletinde İslahatlar ve I. Meşrutiyet, İstanbul 2004.
- SÖNMEZ Abidin, Şûra ve Resûlullah'ın Müşaveresi, İstanbul 1984.
- SÖNMEZ Tului, "Osmanlı Aydınlarının Saltanata Öğütleri: Nasihat-Nameleler", Mülkiyeliler Birliği Dergisi, c. 15, sy. 129, Ankara 1991.
- SUYUTİ Abdurrahman Celalüddin, ed-Darrü'l-Mensur fit't-Tefsiri'l-Me'sur, c. X, Beyrut 1983.
- ŞAHİN İhan-EMECEN Feridun, Osmanlılarda Divan-Bürokrasi- Ahkâm II. Bayezid Dönemine Ait 906/1501 Tarihli Ahkâm Defteri, İstanbul 1994.
- ŞAHİN Mustafa, Hz. Ömer Döneminde Şûra –Danışma Meclisi-, Bursa 2002.
- ŞAHİNOĞLU M. Nazif, "Şûra'ya Bir Bakış", İslami Yönetimin Temeli Şûra.
- TABLİYE Kutub Muhammed, al İslam ve Hukuk al İnsan, Kahire 1984.
- TANERİ Aydın, Kuruluş Döneminde Vezir-i Âzamlık, Ankara 1974.
- Tevkiî Abdurrahman Paşa Kanunnamesi, MTM, c. I-3, 1331.
- The Oxford History of Islam, (ed: ESPOSITO L. John), Newyork 1999.
- TİRMİZİ Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sevr, Sünenü't Tirmizi, İstanbul 1992, (tah. ve thrc. ABDÜLBAKİ Muhammed Fuad).

- TUĞI Solak Hüseyin, “Genç Osman Faciası”, (haz. SERTOĞLU Midhat), Hayat Tarih Mecmuası, yıl. 9, c. 1, sy. 3, 1 Nisan 1973.
- TUNALI Tahsin, “Yavuz Sultan Selim”, Hayat Tarih Mecmuası, yıl. 9, c. 1, sy. 1.
- TUTAR Adem, “İslam Öncesi Türk Devlet Geleneğinde Adalet Anlayışı”, Türkler, c. 2, Ankara 2002.
- UDEH Abdülkadir, İslam ve Siyasi Durumumuz, (çev: EVRENİSOY Beşir), İstanbul 1986.
- ULUÇAY Çağatay M, “Koçi Bey”, İA, c. 6.
- URIEL Heyd, Studies in Old Ottoman Criminal Law, Oxford 1973.
- UZUNÇARŞILI İ. H., “Mehmed I”, İA, İstanbul 1988.
- UZUNÇARŞILI, “Tuğra ve Pençeler ile Ferman ve Buyruklulara Dair”, Belleten, c. 5, sy. 17-18, Ankara 1941.
- UZUNÇARŞILI, Çandarlı Vezir Ailesi, Ankara 1988.
- UZUNÇARŞILI, Osmanlı Tarihi, c. II, Ankara 1988.
- UZUNÇARŞILI, Osmanlı Tarihi, c. III-1, Ankara 1989.
- UZUNÇARŞILI, Osmanlı Tarihi, c. IV-1, Ankara 1956.
- ÜÇOK Coşkun-MUMCU Ahmet-BOZKURT Gülnihal, Türk Hukuk Tarihi, Ankara 1996.
- ÜNAL M.Nihat, “Osmanlı Devletinde Divan-ı Hümayun”, İlim Kültür ve Sanatta Gerçek Dergisi, sy.10, 1976.
- WELHAUSEN Julius, Arap Devleti ve Sukutu, (çev: İŞILTAN Fikret), Ankara 1963.
- YAVUZ Yunus Vehbi, İslam’da Düşünce ve İnanç Özgürlüğü, İstanbul 1994.
- YAZIR Elmalılı Hamdi, Hak Dini Kur’an Dili, c. II, İstanbul 1992.
- YILDIZ Hakkı Dursun, Doğuştan Günümüze İslam Tarihi, c. I, İstanbul 1992.
- YURDAYDIN Hüseyin G, “Düşünce ve Bilim Tarihi “, Türkiye Tarihi 2, İstanbul 2002.
- YUSUF Has Hacıp, Kutadgu Bilig, (çev: ARAT Reşit Rahmeti), Ankara 1988.
- YUSUF Has Hacıp, Kutadgu Bilig, (haz: ÇAĞBAYIR Yaşar), Ankara 2003.
- YÜCEL Yaşar, “Reformcu bir Hükümdar Fatih Sultan Mehmed”, Belleten, sy. 55, 1991.
- YÜCEL Yaşar, Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar, Ankara 1988.
- ZEYDAN Abdülkerim, İslam Hukukuna Giriş, (çev: ŞAFAK Ali), İstanbul 1995.
- ZEYDAN, İslam Hukukunda Fert ve Devlet,(çev: ARZU Cemal), İstanbul 1978.